

By, marsk og geest 8

Årsberetning 1995

Den antikvariske Samling i Ribe

Knivskaft af elfenben, fundet nær Ribe Domkirke og siden 1960-erne brugt som Samlingens bomærke. Skaftet viser en falkonér med jagtfalken på dens stok - sådan som han optrådte i en stormands følge. Stilen er høvisk, præget af 1300-årenes elegante pariserkunst. Højde 7,5 cm. Tegning: Aage Andersen.

By, marsk og geest 8
Årsberetning 1995
Den antikvariske Samling i Ribe 1996

Redaktion: Claus Feveile og Jakob Kieffer-Olsen

Tryk: Winds Bogtrykkeri • Haderslev

Oplag: 400 stk.

© Den antikvariske Samling

1. 176
70.00

By, marsk og geest 8

Årsberetning 1995

Den antikvariske Samling i Ribe 1996

ISBN 87-89827-12-0

ISSN 0905-5649

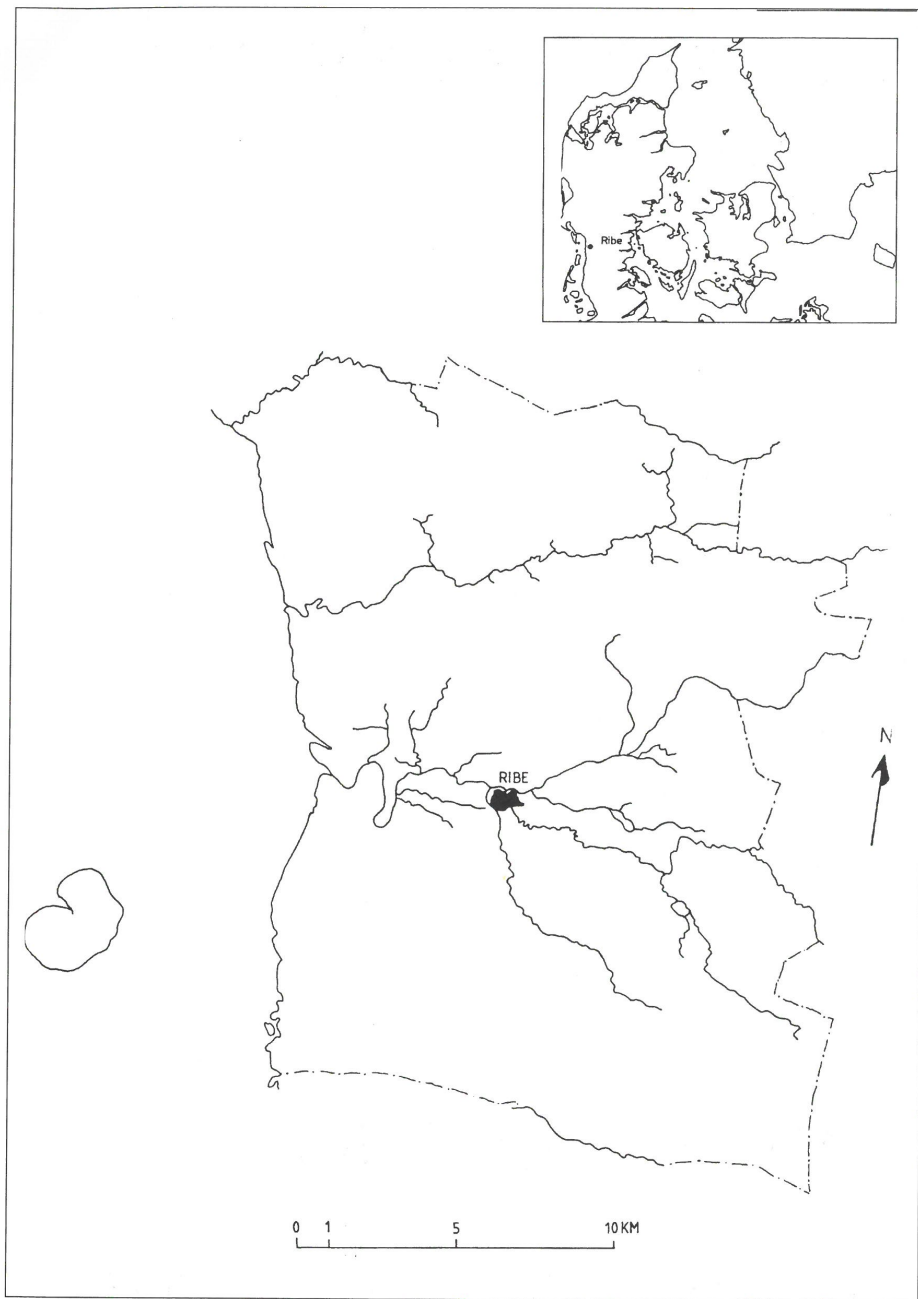
By, marsk og geest 8

»Odin fra Ribe« - 4,2 cm høj mandsmaske af støbt bly. Odins hoved med det flotte, svungne overskæg flankeres af de to ravne Hugin og Munin, som tilhvisker Odin vise råd om verdens gang. Sandsynligvis lavet i Ribe i 700-årene, men fundet for få år siden i en kasse med bøjede søm. Tegning: Lars Hammer.

Årsberetning 1995

Den antikvariske Samling i Ribe

Indhold

Hans H. Engqvist Ribe gamle Rådhus – husets bygningshistorie	3
Ole Degn Ribe gamle Rådhus. Husets ejere og beboere 1496-1709 før det blev rådhus	9
Marie Foged Klemensen Arkæologisk undersøgelse på Torvet 9 i Ribe	17
Alan Vince English Pottery Imports in Medieval Denmark	23
Claus Feveile Tufstenskirkerne i Sydvestjylland – set i handelshistorisk arkæologisk belysning	31
English abstracts	52
Årets tal 1995	54
Publikationer	56

Ribe gamle Rådhus - husets bygningshistorie

Af Hans H. Engqvist

Omkring år 1500 lå der i Stenbogade, på hjørnet af Sønderportsgade, to gamle sammenbyggede stenboder. Dengang havde Ribe utallige boder, der dog for de allerflestes vedkommende var af bindingsværk. Blandt de få, der var grundmurede, må de sammenbyggede boder i Stenbogade have været et særsyn hvilket da også gadenavnet tyder på.

Betegnelsen bod indebærer, at der er tale om en bygning, som er opført med udlejning for øje. De fleste boder var kun i en etage og tre til fem fag lange. De blev af ejerne – ofte velstående borgere – udlejet til håndværkere og småhandlende og til familier, der sad i små kår.

Stenboderne nævnes første gang i 1496, da Karin Madsdatter – enke efter en borgmester i Viborg – sælger dem til Nis Ebbesen, borger i Ribe. I 1528 kom Stenboderne, efter at have været handlet endnu engang, i domkanniken Niels Torkilsens eje. Samme år blev bygningen vurderet af borgmestre og råd, hvilket tyder på, at den i 1528 eller kort forinden var blevet ombygget eller på anden måde forbedret. Og det er da i høj grad tænkeligt, at det var ved denne lejlighed, Stenboderne fik deres nuværende udseende, som hvad stilen angår, meget vel kan gå tilbage til tiden omkring 1530 (fig 1).

Det er ikke meget vi ved om Stenboderne før de blev ombygget. Dog fremgår det af de dele, der er bevaret i den nuværende bygning samt af de spor, der fremkom, da bygningen i årene 1892-94 blev restaureret, at begge boder udover en kælder har omfattet to fulde etager og meget tyder på, at de har været ret forskellige, både hvad indretning og udseendet angår. De har også, at dømme efter bevarede partier af de gamle bagmure, haft forskellig facaderetning. De sammenbyggede gadesider, der må antages at have været nogenlunde parallelle med bagsider-

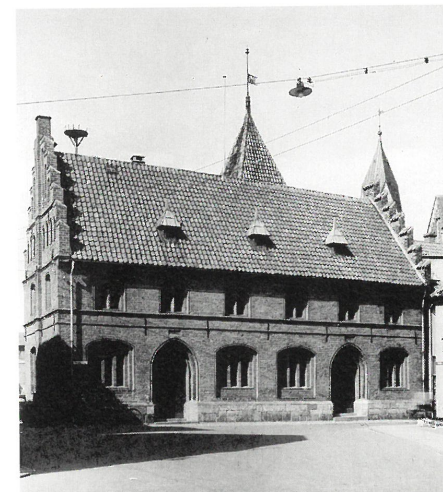

Fig. 1. Det gamle Rådhus i Ribe, ca. 1960. Foto: H. H. Engqvist.

ne, må således på midten have sprunget ca. 60-70 cm frem i Stenbogade.

Af bagmurene er der i overetagen bevaret godt 3 meter ved sydgavlen og 2,8 meter ved nordgavlen. Også den gamle nordgavl er bevaret og det endda i sin fulde højde. Dog har det meste af gavlens yderside været skjult lige siden 1892, da de lave småhuse mod nord måtte vige pladsen for en større nybygning. Imidlertid findes der en tegning af J. Magnus-Petersen fra 1871 og en akvarel af J. Ryberg fra 1879, som begge viser, at gavlen er udstyret med tre høje og relativt brede, spidsbuede blændinger (fig. 2). Men herudover er der ikke meget tilbage af de gamle Stenboder.

I årene lige omkring 1528 gennemgik boderne som nævnt en omfattende ombygning, der bl.a.

Fig. 2. Rådhuset set fra nordøst. Udsnit af xylografi efter tegning af Magnus Petersen, 1871. Bemærk den lille bindingsværksbygning ved nordgavlen med spor efter den tidligere port ind til den nordre bods gård.

medførte en total ændring af såvel facaderne som gavlen mod Sønderportsgade. De to boders facader, der før i tiden havde hver sin retning, kom nu til at ligge i stort set samme plan. Og så fik facaderne samme udseende med en spidsbuet dør i midten, flankeret af to store fladbuede vinduer og herover tre noget mindre vinduer, der også var fladbuede. Og sådan ser de ud den dag i dag. Den søndre gavl, der heller ikke har ændret udseende, har på midten en ganske lidt fremspringende skorstenskanal, der opdeler murfladen i to lige store halvdele, begge med et fladbuet vindue ud for de to hovedetager. Herover er gavlen udstyret med to rækker rundbuede blændinger over hinanden (fig. 3). I underste række er blændingerne lige høje, mens de i øverste række aftager i højden udefter følgende tagets hældning. Det må også nævnes, at facaderne og gavlen under overetagens vinduer er udstyret med en vandret gennemløbende frise, der omfatter seks skifter, hvoraf det overste og det nederste er profileret.

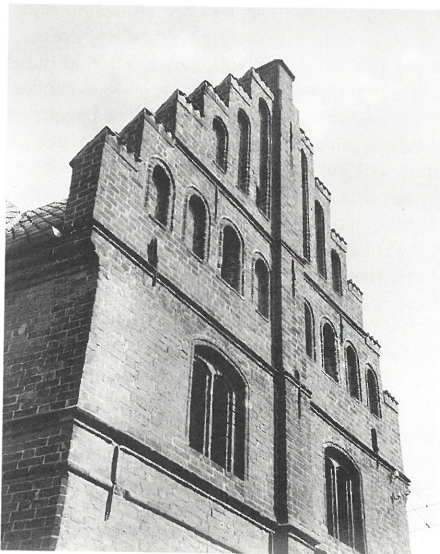
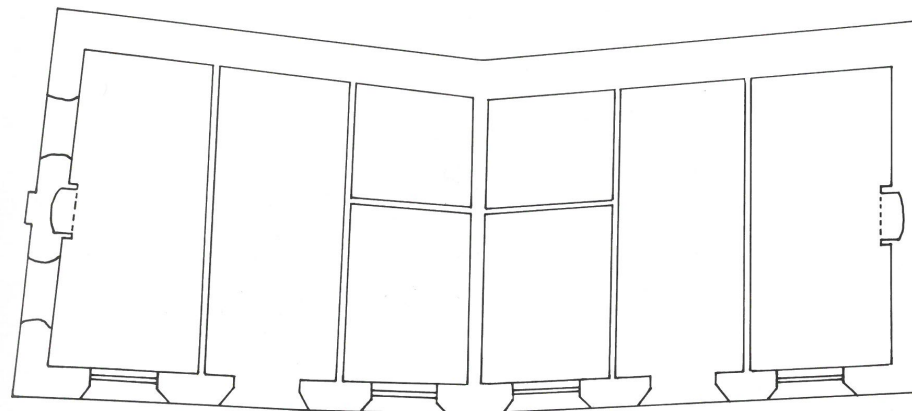

Fig. 3. Øvre halvdel af den søndre gavl, med den lidt fremspringende skorsten og de rundbuede blændinger. Foto ca. 1960 af H. H. Engqvist.

I det hele taget har man gjort brug af profilerede formsten overalt, hvor det har været muligt. Således bl.a. i bygningens hovedgesims, som er opbygget af tre forskellige formsten, der hvad profilering angår, hører sammen. Også i blændingernes og i muråbningernes false er der anvendt formsten. Det gælder i særlig grad de spidsbuede døre, hvis aftrappede false omfatter tre led, der set i sammenhæng fremstræder som tre stærkt fremspringende rundstave, adskilt af dybtliggende hulkehle. Af rundstavene er den midterste tovsnoet, hvilket er bemærkelsesværdigt, fordi den tovsnoede formsten kun sjældent finder anvendelse her i landet. Et andet træk, der giver anledning til undren er den vandrette frise under overetagens vinduer, idet friser af denne art ellers først optræder på danske bygninger, der er opført efter 1580.

Den tovsnoede rundstav hører først og fremmest hjemme i den nordtyske by Lüneburg, hvor den tillige med den vandrette frise findes på adskillige bygninger fra første halvdel af 1500-årene. Og i Lüneburg er friserne pudsede og hvidkalkede, hvilket Stenboderne frise måske

0 m. 5 10

Fig. 4. Plan af stueetagen efter ombygningen i 1528. Rekonstruktionsforsøg. Tegning: B.H. Nielsen.

også har været. De karakteristiske tovsnoede formsten blev tillige med mange andre former for profilsten produceret på de Lüneburgske teglværker. Og det er de i høj grad tænkeligt, at de i Stenboderne anvendte formsten er importeret fra Lüneburg.

Tilstedeværelsen af den vandrette frise er det straks vanskeligere at motivere. At en Lüneburgsk bygmester skulle have været på spil i Ribe, er vel muligt, selvom det måske nok er for store veksler at trække på lighedens med de Lüneburgske bygninger.

Hvordan Stenboderne har været indrettet efter ombygningen omkring 1528, har vi ingen sikker viden om. At der har været forstuer indenfor de to spidsbuede døre, kan der dog næppe være tvivl om og meget tyder på, at der op til begge gavle har ligget en stor stue med åbent ildsted medens rummene på den modsatte side af forstuerne efter alt at dømme har været tænkt som handelsboder (fig. 4). Herpå tyder i alle fald den specielle udformning af vinduerne ud mod Stenbogade. I disse er murfladen under vinduerne trukket en halv sten tilbage, hvilket viser, at de har været beregnet til træluger, der har kunnet slås ned.

En tilsvarende plandisposition findes i Malmø i en grundmuret dobbeltbod fra 1534. Her er der således nærmest gavlene en stor stue og på den anden side af den gennemgående forstue en handelsbod og bag denne et lille kammer med vindue til gården. Og der er grund til at tro, at Stenboderne også har haft et kammer på dette sted.

Af de mange der i tidens løb har stået som ejere af Stenboderne, var i første halvdel af 1600-årene byens medicus, dr. Kristen Bording. I den vurdering, der fandt sted efter hans død, omtales den nordre bod som »den store Stens« og det fremgår da også af dokumentet, at denne bod udover stenhuset omfattede et trefags hus med indkørsel ud mod Stenbogade og i gården en stald og et »Bruhus« (bryggers), hvori der også var nogle kamre. Da enken i 1654 skifter med børnene, beholder hun selv den store nordre bod, der nu betegnes »Adelhuset«, medens børnene måtte deles om »Hjørnehuset« (den søndre halvdel af Stenboderne), en mindre bod i Sønderportsgade og en bondegård i Rodebæk. Til den søndre af Stenboderne hørte der kun en ganske smal gårdsplads.

I begyndelsen af 1700-årene var det ældgamle rådhus i Grønnegade så forfaldent, at det ikke

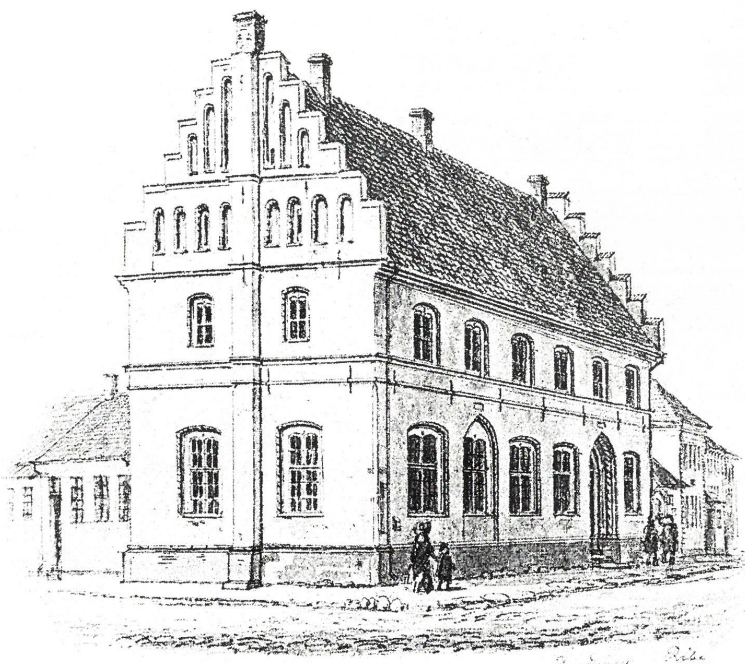

Fig. 5. Rådhuset set fra sydøst, omkring 1860. Tegning: A. Nay.

mere lod sig istandsætte. Man så sig derfor om efter en solid og præsentabel bygning, der lod sig indrette til rådhus. Byrådet fandt Stenboderne velegnede. De blev erhvervet i 1709 og kunne samme år efter en mindre ombygning indvies til rådhus, hvilket fandt sted med stor festivitas. Ombygningen medførte dog ingen umiddelbar synlige ændringer af bygningens udseende. Da den søndre dør af hensyn til den ny anvendelse måtte lukkes, var det således kun selve døråbningen, der blev tilmuret.

Om indretningen efter ombygningen har vi kun få reelle oplysninger. Sikkert er det dog, at der stadig var forstue indenfor den nordre dør, ligesom vi ved, at der i den søndre del af stueetagen blev indrettet en stor sal til byens magistrat (to borgmestre og otte rådmænd). Og meget tyder på, at der nord for forstuen har været en civilarest ud mod gaden og et arkivrum ind mod gården. Der omtales også en sal til »de 16 mænd« og

en »tingstue«, der begge må have ligget i overetagen. Trappen, som slet ikke nævnes, har formentlig haft sin plads i den bagerste del af forstuen. Løvrigt har der i kælderen ligget to små rum til de arresteranter, der havde mere alvorlige forbrydelser på samvittigheden.

Senere hen hører vi om »Tingstuehuset«, en grundmuret bygning i en etage, der med facade ud mod Sønderportsgade var sammenbygget med rådhusbygningen. Tingstuehuset var opført i 1727 som erstatning for to gamle boder. På en afbildning af rådhuset fra årene omkring 1860, vistnok den ældste der findes, aner man såvel tingstuehuset som det lille tidligere omtalte porthus ved rådhusets nordgavl (fig. 5). Rådhuset, der er set fra sydøst, har samme udseende som idag, bortset fra at der smårudede trævinduer i vinduesåbningerne samt i den delvis tilmurede søndre dør (fig. 6).

I 1892-94 blev rådhuset restaureret og udvidet

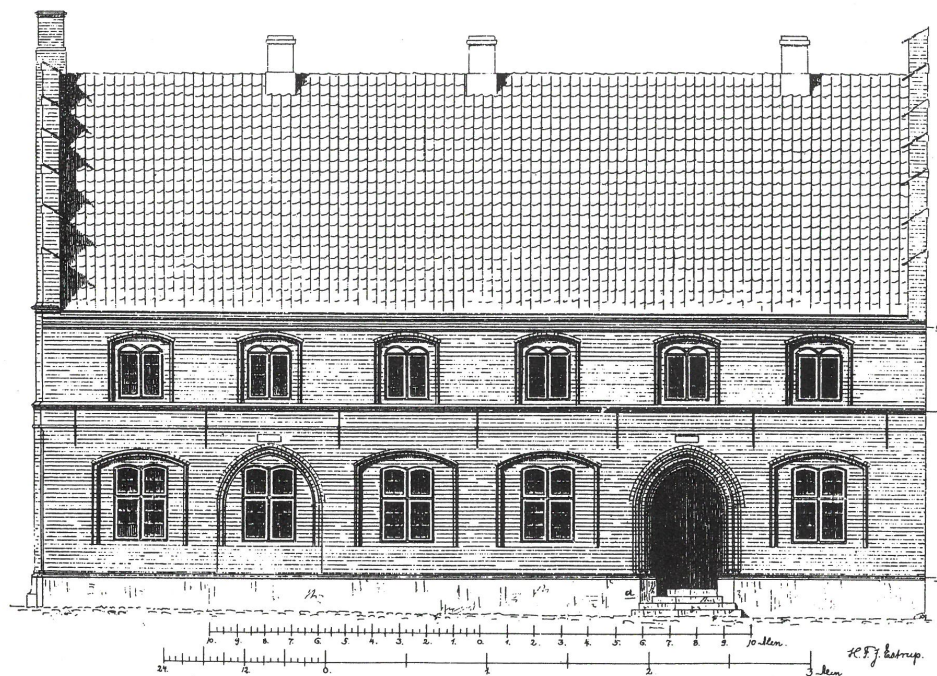

Fig. 6. Opmåling af facaden udført af H.F.J. Estrup 1877. Gengivet i Ældre Nord. Architektur, 11. række.

af arkitekten, professor H. C. Amberg. Han har således ansvaret for det store trappetårn ind mod gården, ligesom sidebygningen langs Sønderportsgade med den fantasifulde rådssal i overetagen er hans værk.

Det må også nævnes, at H. C. Amberg lod indsætte halvstensposter i samtlige vinduesåbninger, to i de store ud mod Stenbogade og en enkelt i de øvrige. Han genåbnede den søndre dør og tegnede de nuværende to egetræsdøre med de »middelalderlige« smedejernshængsler. Yderligere ændringer af den gamle bygnings facade blev ikke foretaget. Dette gjaldt dog ikke bagsiden, hvoraf hovedparten i forbindelse med opførelsen af tilbygningerne blev revet ned og erstattet med nyt murværk.

Der er bevaret nogle meget skematiske tegninger fra 1890. På stueplanen ses den store søndre sal, der nu betragtes »Rådhusalen« og nord for forstuen et brandfrit rum til Den antikvariske

Samling. På planen af overetagen er der op til sydgavlen vist en gennemgående stue. Herefter følger ud mod Stenbogade en række mindre rum og ind mod gården en bred gang. I den indretning rådhuset har idag, synes der således ikke at være foretaget større ændringer siden ombygningen i 1890'erne.

Udover de nævnte tegninger og fire breve til H.C. Amberg fra Gustav Jensen, Ambergs konduktør i Ribe, har denne ganske væsentlige byggesag tilsyneladende ikke afsat sig spor i de offentlige arkiver. Brevene, som findes i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv indeholder flere vigtige oplysninger. Bl.a. at der har været kældre under de gamle boder og at der var en mindre kælder under den sydvestre del af rådhuset, som blev tilkastet i 1892 for at sænke gulvet i den søndre del af bygningen, så gulvene kunne komme til at ligge i samme niveau. Han meddeler også, at der kun er fundet spor af

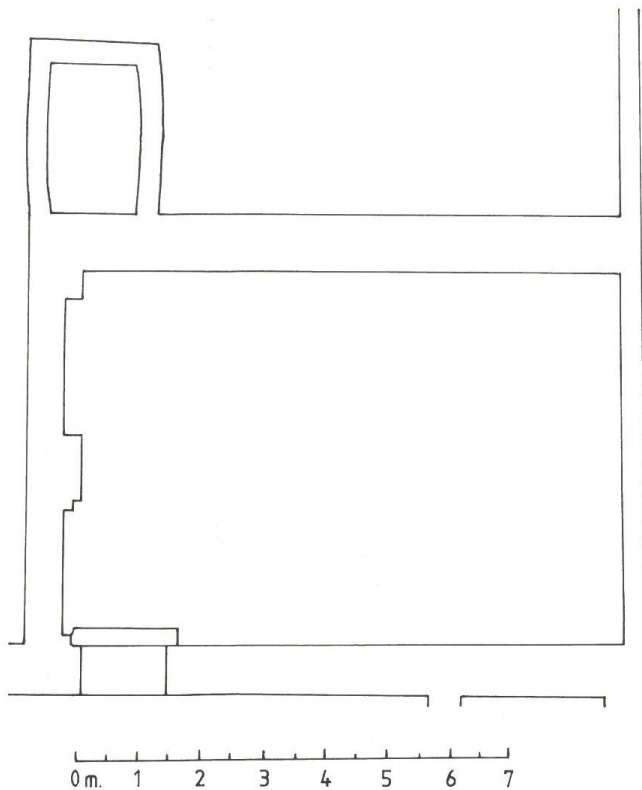

Fig. 7. Udsnit af Gustav Jensens skitseopmåling af den ældgamle sidebygning som i 1873 blev fundet i rådhusets gård. Rentegning: Børge H. Nielsen.

murede midterposter i de fire midterste af overetagens vinduer ud mod Stenbogade (efter Dagmergades anlæggelse i 1874 von Støckens plads),

og at der ikke er fundet spor efter murede poste i de øvrige vinduer. De to poste i facadens store vinduer er der i hvert fald ikke belæg for.

Under udgravningen til den nye vestfløjs fundamenter fandt man kældermurene fra en sidebygning, der har været sammenbygget med den nordre bods gårdside. Gustav Jensen skriver herom i det første af de omtalte breve og han vedlægger en planskitse (dateret 4.6.1892), som er meget fortællende (fig. 7). Af denne fremgår det, at sidebygningen har beslaglagt den søndre del af bodens gårdsplads. Sidebygningen har været 6,9 meter lang og var i det sydøstre hjørne udstyret med et lille tøndehvælvet rum, sikkert en brandsikker boks. Vi får også at vide, at kælderens brolægning ligger ca. 3,5 meter under gulvet i den nordre del af rådhusets stueetage og 70 cm under den gamle bods kælder. Det ses på planen, at der har været en dør med tre trin mellem de to kældre. I den søndre bods kælder blev der ind mod gården fundet rester af et udløb, et lille vindue og en dør.

Herudover har jeg ikke mere at fortælle om de to middelalderlige stenboder, som i 1709 blev indrettet til byens rådhus. Idag er de mange administrative funktioner overflyttet til en stor administrationsbygning, mens det gamle rådhus med sine sale stadig opfylder de repræsentative formål.

Hans. H. Engqvist, arkitekt
 Borgevej 37
 2800 Lyngbyvej

Ribes gamle rådhus

Husets ejere og beboere 1496-1709 før det blev rådhus

Af Ole Degn

I 1709 flyttede Ribes magistrat og administration ind i et par nyindrettede gamle stenboder på hjørnet af Stenbogade og Sønderportsgade, og i oktober dette år indviede man det nye rådhus. Boderne havde da i mere end 200 år været bolig for private borgere. Takket være husenes særlige baggrund har vi her et selv for Ribe sjældent tilfælde, hvor vi kan følge en ejendoms ejere og beboere længere tilbage end til 1545, da rækken af bevarede skattelister begynder (1).

Den ejendom, som det gamle rådhus udgør, var oprindeligt to huse eller boder, hvoraf det sydligste, hjørnehuset, har været lidt højere i underste etage og tillige lidt dybere end det andet. De er dog bygget efter en fælles plan, så de virker som et symmetrisk hele, og omkring 1528 blev de sammenbygget med en fælles facade (2). Man kan på den baggrund undre sig over, at de siden i flere tilfælde var adskilt på to eller flere ejere, og at de aldrig blev beboet af én ejer som ét hus.

Boderne nævnes første gang i 1496 i forbindelse med en handel, og siden da kan ejere og beboere frem til rådhus tiden følges gennem ejendomsdokumenter, skattelister m.m. Muligvis var hjørnehusets bygherre væbneren *Mads Pedersen Skriver*, der levede i Ribe i de sidste årtier af 1400-årene.

Ved den nævnte handel i 1496 solgte *Karin Madsdatter*, enke efter Viborg-borgmesteren Poul Abildgård (-før 1496), der nævnes i årene 1470-88, hjørnehuset til Ribe-borgeren *Nis Ebsen*. Karin Madsdatter var datter af den førnævnte Mads Pedersen Skriver. Hendes besiddelse af huset havde været anfægtet, og på grundlag af, at hendes søster Anna var nonne i Gudum Kloster, mellem Struer og Lemvig, havde klosteret gjort krav på en arvelod i huset. Nis Ebsen solgte i 1517 sin lod i huset til kanniken, magister *Hans Severinsen* (3). I hans ejertid afgjordes i

1526 sagen med klosterets krav; en kommission bestående af ingen ringere end de fire jyske bisper, en domprovst og tre riddere afsagde dom i sagen og dømte, at lodden tilhørende søsteren i klosteret var tilfaldet de øvrige søstre.

I 1528 solgte Hans Severinsen til kanniken *Niels Terkelsen*, adlet *Rosenstjerne* (-1553) ikke blot hjørnehuset, men også huset nord herfor, begge under ét betegnet som »stenhusene« (4). Samme år var ejendommen af borgmestre og råd vurderet til 800 mark dansk (5). Den nye ejer havde i 1513 været Christian 2.s kapellan, 1517 skriver på Københavns Slot, 1520 præst og kannik i København og 1521 tolder i Falsterbo i Skåne. Allerede i 1514 havde kongen anbefalet ham til et kannikedømme i Ribe, men han kom vistnok først i 1525 til byen, hvor han derefter boede og i 1528 som nævnt købte ejendommene i Stenbogade (6). I 1543 var han den ene af de to forstandere for den velgørende institution Ribe Hospital. Niels Terkelsen var gift med Kirsten (-1577), der en årrække efter hans død giftede sig ca. 1566 med Ribe-borgeren Knud Lassen (-ca. 1588), der boede i Grønnegade (7).

For tiden efter 1545 tillader en ubrudt række skattelister fra Ribe i stort omfang at se, hvem der boede i byens huse. I den ældste tid kan der være problemer med huse ejet og beboet af gejstlige, idet disse ikke skulle betale skat til byen. Måske derfor kan det i de første år efter 1545, frem til ca. 1568, næppe med sikkerhed siges, hvem der boede i de to stenhuse på Stenbogades hjørne. Husene var udlejet, for Niels Terkelsen havde jo som kannik sin embedsbolig, i Skolegade ved siden af latinskolen, men der anføres talrige skatteborgere i listerne med siderne, der må omfatte Stenbogades vestsider, og det er vanskeligt at placere dem i husene.

Niels Terkelsen og Kirsten havde to sønner, Anders Nielsen (-1559), der døde som student,

779
 Udgift paa Kæder
 Hørens Wigen Julem
 Som 13 Sørbørn
 72

wid migff
 stæff migff

Kæde dæft med gionne væll
 og giffen for næsten iij år
 for alle ike giffen sandt fast
 fast ike ike fangt paa blæff aff
 fangt, som ike 15 octob: a 73
 Borgmester
 18 Laur

Fig. 1. Titelblad til Oluf Nielsens pengemesterregnskab fra 1572-73, »wid migh Oluff Nielszen« ses her øverst og derunder et af de bilag, der endnu ligger i regnskabet, som dokumentation for hans indførsel. Borgmester og råd skriver: »Kære Oluf Nielsen, gør vel og giver Peder Vægter 3 mark dansk for alle de grave, han haver kastet til de fanger, som blev afhugne den 15. oktober anno 73.« Oluf Nielsen gengiver omhyggeligt dette i sit regnskab, og bag den barkse tekst ligger henrettelsen af fem sørovere, som var blevet fanget af rådmand Hans Jessen Søhane, da hans skib i august samme år på rejse fra Holland til Hamborg ud for Vester Ems blev overfaldet af et søroverskib.

og Oluf Nielsen (ca. 1538-87)(8). Sidstnævnte, der blev borger i Ribe, ejede senere de to huse og boede i hjørnehuset fra 1568 til sin død i 1587. Han var købmand og stod i begyndelsen af 1570'erne blandt de højst takserede skatteborgere, men fra omkring 1580 faldt hans ansættelse kraftigt. I flere år var han skatmester, pengemester og medlem af det fornemme borgerudvalg *De 24 Mænd*, der bl.a. sammen med borgmestre og råd lignede borgernes skatter (fig. 1)(9). Hans placering fremgår også af, at han før 1572 blev gift med borgmester Laurids Thøgersens datter *Lene Lauridsdatter* (-1602). Nogle år efter hans død måtte enken i 1591 sælge det nordre hus til rådmand *Anders Sørensen Klyne* (1551-98), der var hendes mands svoger (10). Selv beholdt hun hjørnehuset, og det gik i arv til hendes børn. Hun boede i hjørnehuset indtil 1592, da hun blev gift anden gang, med læsemester, senere biskop i Ribe *Iver Iversen Hemmet* (1564-1629).

Mens hjørnehuset var beboet af Oluf Nielsen selv og senere hans enke Lene, var det nordlige hus udlejet og var 1564-73 beboet af Søren Jensen og Markvard Jensen, 1574 af Søren Jensen alene, 1575 af Iver Pedersen, 1577-78 af Peder Sørensen Strudvad, senere medlem af *De 24 Mænd*, men det stod i 1580'erne øde.

Forklaringen har man i den store bybrand, der i oktober 1580 lagde Overdammen og Stenbogade og Hundegade og hele kvarteret syd og øst herfor i aske. Man kan undre sig, men hjørnehuset kunne fortsat bebos af Oluf Nielsen, hvis forholdet da ikke er det, at han hurtigt har fået huset istandsat, for vi mangler skattelisten fra julen 1580, det sædvanlige ligningstidspunkt. Han står i 1581 på den sædvanlige plads i skattelisten, mens det nordlige hus betegnes som et »øde hussted«, ligesom de resterende huse i Stenbogade og yderligere mere end hundrede i det nævnte kvarter (11). I 1580'erne betegnes stedet endda flere gange som »øde jord«, men i 1591 er der påny en beboer i ejendommen, der som nævnt var overtaget af *Anders Sørensen Klyne*, og betegnes som hans stenhuse. Da var allerede flere andre af grundene på Stenbogades vestside blevet bebygget igen (12).

Efter *Lene Lauridsdatters* død i 1602 ejedes parter af hjørnehuset i en årrække af børnene, *Anders Olufsen Riber* (-efter 1619), der var købmand i Århus, *Kirsten Olufsdatter* (-efter

1657), gift 1605 med købmand, senere byskriver, havnekæmner, herskabsfoged, byfoged, medlem af de 24 Mænd, tolder og rådmand *Mads Lassen Lime* (ca. 1584-1645)(fig. 2), *Karen Olufsdatter* (-1630), gift 1596 med købmand og medlem af *De 24 Mænd* *Mads Nielsen Lime* (-1641), og senere sognepræst i Lunde sogn på Fyn *Jens Olufsen Riber* (ca. 1580-1639). I hjørnehuset boede efter Oluf Nielsens enke Lene først 1593-94 *Skarris Pedersen* (fig. 3), 1594-95 kræmmeren *Anders Ibsen*, 1595-96 maleren *Laurids Andersen Riber* -mester for Hans Jessen Søhanes epitafium i Ribe

Fig. 2. Gravsten i Ribe Sct. Katarinæ Kirke over beboerne i hjørnehuset i Stenbogade i slutningen af 1500-årene, *Mads Lassen Lime* og *Kirsten Olufsdatter*, med deres våben nederst, til højre hendes slægt Rosenstjernes syvttakkede stjerne.

Domkirke og altertavler og epitafier i mange kirker – og 1596-98 *Christoffer Bartskeer*; 1598-1600 betegnes huset som øde, 1601-02 var det beboet af Boel, *Mads Hjorts datter*, 1603-16 af *Christen Nielsens enke Kirsten* og 1617-20 af skrædderen *Niels Jensen* (13). Det nordlige hus stod som før nævnt i 1580'erne øde, og var 1591-1617 beboet af medlem af *De 24 Mænd*, senere rådmand, fra 1606 borgmester *Peder Lambertsen* (-1617).

De to huse blev senere igen forenet under samme ejer. Ved ægteskab 1616 med rådmand *Anders Sørensen Klynnes* yngste datter, *Ingeborg Andersdatter Klyne* (1593-1668), erhvervede dr. *Christen Lauridsen Bording eller Bordum* (1578-1640) det nordlige hus, hvor han boede i hvert fald i 1617. I 1618 købte *Mads Lassen Lime* af konens bror *Anders Olufsen Riber* i Århus dennes andel i hjørnehuset, som da var beboet af den førnævnte skrædder *Niels Jensen*, og hertil de tre tilstødende boder i Sønderportsgade (14). *Anders Olufsens* andel omfattede da ikke blot den del, han selv havde arvet efter forældrene, men også søsteren *Karens*. Senere på året solgte *Mads Lassen Lime* igen hjørnehuset og boder til *Christen Lauridsen Bording*, som dermed blev ejer af begge husene (15). *Christen Bording* var søn af teologisk læsemester i Århus *Laurids Pedersen Bording*, havde studeret i Wittenberg 1600-01 og derefter været indskrevet i *Helmstedt*. Efter et par år som skolemester i fødebyen havde han rejst 1607-09 som præceptor, hovmester, for adelsmanden *Steen Rosensparre* på dennes studierejse, hvor de var indskrevet ved universiteterne i Bourges, Paris, Padova, Siena og Leipzig (16). Efter hjemkomsten blev han livlæge hos prins *Christian* og tog 1617 doktorgraden i medicin i København. I 1613 fik han embedet som medikus i Ribe, efter den tids skik i den form, at han fik brev på et ledigt kannikedømme ved Domkirken med forpligtelse til at tage bolig ved denne og lade sig bruge som medikus.

Til stillingen hørte der en embedsbolig, men når han trods dette alligevel boede i sit eget hus, har man en forklaring i en synsforretning, der i 1615 blev foretaget på hans kannikerresidens. Det blev konstateret, at både gavlhuset til gaden, sidehuset, to stenhuse og andre bygninger var i en så forfærdelig stand, at det var direkte farligt at bo der, da de kunne styrte sammen når som helst (17). I 1636 opnåede han den fordel at få

3. desember 1593
 jeg minnig og guds barmherticheit
 jeg giffen ved giffen
 this blygning guds barmherticheit
 ejndelig minnig og guds barmherticheit
 affinis og barmherticheit
 jegt luff og guds barmherticheit
 minnig og guds barmherticheit

Skarris Pedersen
 1593

Skarris Pedersen

Skarris Pedersen
 1593

Fig. 3. Skarris Pedersen, der i 1593-94 boede i hjørnehuset i Stenbogade, var i 1570 en af Ribes to kæmner. Hans regnskab er endnu bevaret, med hans forsigtige påskrift på titelbladet: »I Jesu navn skriver jeg min regnskab, som jeg haver udgivet for byen, Gud allermægtigste hjælp mig det vel over at komme, Gud til lov og pris og mig til nytte og gavn.«

ærkedegnedømmet i kapitlet. I huset i Stenbogade voksede flere børn op, heriblandt Anders Bording (1619-77), der blev student i Sorø; han fik en noget omskiftelig tilværelse, men blev kendt, fordi han fra 1666 med kongelig understøttelse udgav en nyhedstidende på vers på dansk, *Den danske Mercurius*, der sammen med hans andre litterære tekster viser ham som den første danske digter,

der som en mester forstod at behandle sproget med lethed, opfindsomhed og frodighed (fig. 4).

Efter Christen Bordings død i 1640 sad enken i huset til sin død i 1668. Det var ved mandens død blevet vurderet som »den store stens i Stenbogade« med stald, indkørsel, kamre i gården og brughus (bryggers), til det betydelige beløb 1.100 dal., mens den udlejede part, hjørnehuset, med en eng og et lille gårdsrum blev sat til 450 dal. og fem tilstødende boder ud til Sønderportsgade til 500 dal. Ved et skifte i 1654 delte moderen og børnene ejendommen således, at hun beholdt »adelhuset«, som hun beboede, mens børnene delte hjørnehuset.

Selv om Christen Bording og senere enken ejede begge stenhusene, boede familien alene i det ene, det nordlige hus, mens hjørnehuset var udlejet. I årene 1617-20 var beboeren den førnævnte skrædder Niels Jensen, 1621-57 skrædderen Mads Hansen Hede, 1658-60 skrædderen Hans Hede, hvorefter huset synes at have stået øde nogle år.

I 1673 blev ejendommen af Christen Bordings enkes arvinger solgt til rådmand *Niels Pedersen Terpager* (1618-98), gift første gang med Maren Rasmusdatter Harbo (1617-59), anden gang med Else Hansdatter Wandel (f. 1646). Ejendommen var da tre år tidligere blevet vurderet til blot 250 sletdaler. Niels Pedersen Terpager var købmand, blev i 1657 overformynder og i 1662 rådmand. I 1673 forpagtede han konsumtionen og i 1675 familie- og folkeskatten i hele Koldinghus amt. Hans handel havde et betydeligt omfang, og trods skibsforlis og bankerotter havde han i 1688 en pæn formue.

Niels Pedersen Terpager boede selv i en større ejendom på Mellemdammen, og de to huse i Stenbogade var lejet ud. Hjørnehuset var således 1674-76 lejet til skrædderen Christen Laugesen, 1677-83 til Hans Nielsen Buntmager, 1696-1706 til Lene Høgs, det nordlige hus 1677-89 til mester Knud Knudsen Badskær eller Barber, 1698-1700 til Nicolaj Wandel, og man ser i årtierne frem til rådhusetiden en stadig skiften af lavere takserede lejere, hvoraf mange var håndværkere og enker.

Efter Niels Pedersen Terpagers død i 1698 arvedes stenhusene af datteren *Anna Terpager*. Hun var gift med Niels Knudsen (-1707), der havde en betydelig handelsvirksomhed og var velhavende. I 1680'erne var han slået ind på okse-

Den Danske MERCURIUS

Til den 1. April 1675.

Danmark.

Mand store Kongers raad vel bør isen at dolge:
 Men taf och fryde-sang bør offentlig at følge
 Paa Guds belgjerninger/ som hand saa tienbelig
 I mange maader med formerke lader sig.
 Op der for/ op/ med lyst/ o adle Gümber Rige/
 Lad takkepsalvers klang til Himlens Gud opstige/
 Som med sin almagt har vor Daner Dronning ført
 Igjennem Dødsens poort/ och Landfens baner hørt;
 U hendes Majestæt blant glade Mødres orden
 Nu strifoes känd/ i det hun lykkelig er vorden
 Forsøst/ och uden meen/ ubi sin rette tid/
 Et yndigt Herre-Barn har fød til verden hid.
 Tormaanss slette Dag til tisevende begyndtes/
 Der os hans fødels bud høytidelig forkyndtes/
 Formedelsf arer/ stud af Stadens høye vold/
 Samt klosters glade klang/ som hørdes mangesfald.
 Harpuffers hule glam och mesicr slag ey spardes/
 Hvor til och afklarh med høye toner spardes.
 Ja hver mand priste Gud/ och der til sagde saa:
 Velkommen adle Prinds! gid det dig lykkes maae!
 Men baade farst och sidst känd/ Jeg ey nær udbrede/
 Hvor høj-formønet sig hans Fader Kongen tede.
 Der hand fornaim/ at det saa vel var gangen af:
 Hvorfor hand mangan skent til budde-Isen udgaf

Fig. 4. Side af den versificerede avis *Den Danske Mercurius*, fra den 1. april 1675, udgivet af en af de mere fremtrædende personer, der har boet i en af ejendommene i det senere rådhus, digteren Anders Bording.

handel og fragtede sammen med andre købmænd i byen okser og andre varer til Amsterdam.

Det var enken Anna Terpager, der i 1709 endelig solgte ejendommen, »stenset«, med to jernkakkellovne i dørnset, for 365 rdl. til byen, som dermed fik en præsentabel bygning som rådhus (18). Købsprisen lyder ikke af meget, og dog havde byen Ribe ikke pengene til at betale ejendommen med. Anna Terpager lod 200 rdl. indgå i en af hende og hendes afdøde mand stiftet fundats til fattiges gavn og bedste, og de resterende 165 rdl. forpligtede byen sig i et brev af 6. juni 1709 til at betale den følgende 11. december (19). Men pengene blev først 6. november 1710 betalt hende af byens pengemester.

Ejendommen fungerede ikke længere som

bolig. Senere kom dog på grunden i tilslutning til rådhusbygningen bolig for en arestforvarer og en fyrbøder og deres familie, således som det eksempelvis ses i skattelisten fra 1870, men det er en anden historie.

Det gamle rådhus' bygning er i sin udformning enestående i Ribe. Der er vel endnu rester af andre middelalderlige stenhuse, men der har engang været ganske mange sådanne huse i byen. Gaden, hvor det gamle rådhus ligger, vidner med sit navn om dette. Stenbogade var gaden med *stenboderne*, boder af mursten, hvoraf Ribe domkapitel havde adskillige i gaden, vistnok på dens vestside, som embedsboliger for forskellige præbender.

Som det er fremgået, hørte gennem lange tidsrum til hjørnehuset på Stenbogade tre små huse, boder, i Sønderportsgade. Sammenhængende hermed var der i Sønderportsgade en indkørsel til gården, og i eksempelvis grundtaksten fra 1682 omtales husets gårdsrum og have ud til Ribe Domkirkes kirkegårdsrum (20).

Med sin oprindelse i to boder og sådanne bygningers begrænsede størrelse hørte ejendommen på Stenbogades hjørne ikke blandt byens kostbare bygninger, som købmandsgårdene på Nederdammen, Mellemdammen og Overdammen. Som det blev nævnt, takseredes ejendommen i 1528 til 800 mk. dansk, hvilket med udviklingen i møntvæsenet kan være svært at sammenligne med de senere takseringer. Ved vurderingen efter Christen Bordings død i 1640 blev »den store stens« sat til hele 1.550 sletdl. eller godt 1.000 rdl. I de to hustakster fra 1657 og – efter Svenskekrigene – 1661 var ejendommen ansat til henholdsvis 700 og 300 rdl., i 1670 til blot 250 sletdl., i grundtaksten 1682 grunden til 120 rdl., bygningerne til 173 1/3 rdl. I skiftet efter Niels Pedersen Terpager i 1699 var ejendommen, »et stort stenhuse« sat til 380 sletdl. eller 253 1/3 rdl., og i 1709 var salgsprisen så 365 rdl. (21). Der var langt til de store købmandsgårde på Damme, i 1600-årene vurderet op til 2.000 rdl.

Stenbogade har udgjort en lille del af gadeforløbet, der var hovedstrøget gennem Ribe, fra Nørreport i nord til Sønderport i syd: Nederdammen, Mellemdammen, Overdammen, Stenbogade og Sønderportsgade. Engang strakte husrækken sig på vestsiden meget længere mod nord, med otte ejendomme mod de nuværende tre

(idet det gamle rådhus er et dobbelthus), og gaden har rummet adskillige fornemme bygninger ud over dem, man bemærker i dag, Laurids Tøgersens gård på hjørnet af Overdammen og Torvet, Porsborg og det gamle rådhus. Gennem tiden var gaden i perioder beboet af borgere, hvis skatteansættelser gav gaden en pæn placering blandt Ribes gader. I ejerrækken for de huse, der blev Ribes gamle rådhus, bemærker vi en væbner, to kanniker, en borgmesterenke, en byskriver, en medikus, flere medlemmer af *De 24*

Mænd og to rådmænd. Ser vi på husenes beboere, lejerne, var de dog oftest placeret blandt byens lavere takserede borgere. Ser vi imidlertid på bygningen, må det konstateres, at den ikke var særlig stor, men det var alligevel ikke mærkeligt, at bystyret i begyndelsen af 1700-årene valgte de velbyggede stenboder på gadens sydvesthjørne til byens rådhus. Alene pladsforholdene, der allerede i 1880'erne blev betegnet som »lidt indskrænket«, har bevirket, at man i 1900-årene har valgt at bygge et nyt rådhus.

Noter

I noterne henvises til arkivmateriale i D 22, Ribe rådstuearkiv og B 85A, Ribe byfogeds arkiv i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

- Om ejendommen og dens ejere og beboere, se J. Kinch: Ribe bys historie og beskrivelse, 1, 1869, s. 521-23, 2, 1884, s. 51-52, 234, 269, 365-68; Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen: Ribe bys historie 1660-1730, 1929, s. 74-76; H.H. Engqvist: Bevaringsplan Ribe, 1969, s. 88.
- Matthiessen og Hermansen, 1929 (se note 1), s. 75.
- Skøde 1517 22. aug., D 22, Ribe rådstuearkiv, under Pergamentsamlingen.
- Skøde 10. marts 1528, D 22, Ribe rådstuearkiv, under Pergamentsamlingen, jfr. tilsvarende dokumenter 13. jan. og 3. marts 1528. Om ham Personalhist. Tidsskr., 10.r.1, 1934, s. 231-37; om hans børn og børnebørn Ejnar C. Larsen i Personalhist. Tidsskr., 1990, s. 1-8 og 15. Gravsten i Domkirken.
- Vurderingsforretning 29. april 1528, D 22, Ribe rådstuearkiv, under Pergamentsamlingen.
4. nov. 1536 erklærede borgmestre og råd i Ribe, at Niels Therkildsen har fremlagt dom af Rigens Råd af 17. april 1526 angående et stenhus i Ribe, D 22, Ribe rådstuearkiv, under Pergamentsamlingen.
- Om Kirsten, se Tingbog 1584, B 85A-16, s. 75b. Jf. også Tingbog 1568, B 85A-2, s. 28-29. Hans hus vurderet Tingbog 1578, B 85A-10, s. 86, Tingbog 1573, B 85A-7, s. 19, hans hus i Grønnegade: Tingbog 1592, B 85A-23, s. 48-49.
- Jf. også Tingbog 1566, s. 317.
- Pengemesterregnskab, D 22-314, 1572-73.
- Tingbog 1591, B 85A-22, s. 34b, tingsvidne 10. marts 1591. Ejendommen betegnes som stenhus med gårdsrum og portrum.
- Som ejer anføres ejendommeligt nok Claus Knudsen og hans medarbejdere, men forklaringen kan være den, at han kan være en søn af Oluf Nielsens mors mand i andet ægteskab, Knud Lassen.
- Ole Degn: Genopbygningen efter storbranden i Ribe 1580. (Mark og Montre, 1985, s. 36). Der blev her ikke draget den konklusion, at også en del af det senere rådhus stod øde. I skattelisten 1592 angives ejendommene meget præcist efter hinanden: først Lene Olufs hjørnehus, så Peder Lambertsen i Anders Sørensens stenhus. Da det nordlige hus i 1580'erne betegnes ikke blot som »øde jord«, men også som »øde hussted«, kan der ikke være tale om det »jordsmon«, som Lene Olufs ifølge tingsvidne 9. marts 1591, tingbog 1591, B 85A-22, s. 28b, solgte til ejeren af huset på grunden mod nord, Iver Vandel (dvs. den tredje ejendom regnet fra Stenbogades hjørne mod syd), betegnet som jordsmon mellem hendes egen stenhushus, hun udi bor i syd, og Iver Vandels eget adelhus, han ibor i nord.
- Merete Bergild og Jens Jensen: Rosenholmskabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber. (Historisk Årbog fra Randers Amt, 1987, s. 25-41.
- Tingbog 1618, B 85A-49, 3/3.

- Tingbog 1618, B 85A-49, 15/12, boderne da beboet af Hans Øenle, Jakob Kandedgyder og Is Douris.
- Vello Helk: Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660, 1987, s. 176.
- Syn 1615, Tingbog 1615, B 85A-47, 2/10.
- D 22-266. Brev 6. juni 1709.
- Se note 18.
- I Ribe bys tingbog 1618 15/12, B 85A-49,

anføres, at de »trede hosliggende boder på Smedegaden« (= Sønderportsgade) »strækker sig langs ud ved gaden indtil forbemeldte dr. Christen Borums porthusstænger vedtager«, og i grundtaksten 1682, Ribe stiftamts arkiv, B 8-1117, anføres den tilliggende indkørsel på Sønderportsgade.

- Skifteprotokol, B 85A-119, s. 426b, skifteforretning 1699.

Ole Degn, arkivar, dr. phil.
Mellemhøjen 11
8800 Viborg

Arkæologisk undersøgelse på Torvet 9 i Ribe

Af Marie Foged Klemensen

I forbindelse med udvidelse af en bygning på Torvet 9 i sommeren 1995 fik Den Antikvariske Samling, Ribe, mulighed for at foretage en mindre arkæologisk undersøgelse på stedet (fig. 1) (1). »Mindre« må være det rette ord, da der var tale om et felt på kun 2 x 3 m, og det er klart, at sådan et lille hul kun giver et begrænset og meget tilfældigt indblik i fortiden. Ikke desto mindre gav udgravningen mange særdeles fine genstande og nogle interessante resultater.

Den største overraskelse kom, som så ofte i udgravninger, den næstsidste dag, hvor det viste sig, at den formodede undergrund, et hårdt hvidgult sandlag, kun var et par cm tykt og lå hen over to rektangulære nedgravninger (fig. 2). De målte hhv. 0,4 x 1 m og 0,5 x 1,2 m, var begge ca. en halv meter dybe, og i hjørnerne og langs siderne sad jernsøm, hhv. 13 og 21 stk. Disse karakteristika peger imod, at der er tale om (kiste-)begravelser, og nedgravningernes størrelse viser, at de begravede må have været børn omkring eller under 6 år. Det eneste kedelige ved disse grave er, at der ikke blev fundet skeletter deri – et stort minus for en grav! Kun i den ene fandtes et fragment af en tand, som eksperterne mener godt kunne være en mennesketand uden dog at ville udelukke, at den kan være fra et dyr (2). Tandfragmentet lå imidlertid i gravens østende, mens kristne ellers generelt begravnes med hovedet i vest, så det er muligt, at tanden bare tilfældigt er blevet iblandet gravens fyld. Tolkningen som grave fastholdes ikke desto mindre pga. form og jernsøm, og den sandede fyld kan forklare, hvorfor de spinkle barneknogler er helt opløst. Gravens orientering er mere nordlig end domkirken, og det er fristende at se det som en indikation på, at gravene orienterer sig efter en anden – og ældre – kirke, som det er tilfældet med nogle udgravede begravelser under den nuværende domkirkes kor (3). Det kan dog også skyldes, at de er orienteret efter en nærliggende skelgrænse, hvilket kendes fra andre kirkegårde (4).

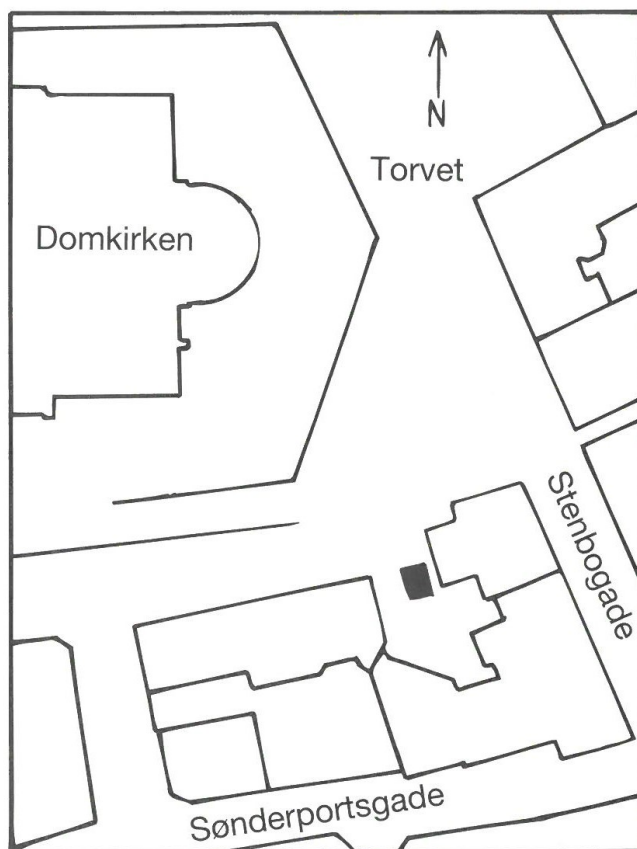

Fig. 1. Kortudsnit af Ribe med udgravningens placering på grunden Torvet 9. Tegning: Børge H. Nielsen

Gravene var gravet ned i et gråbrunt homogent sandlag, og herunder viste undergrunden sig som en flot gylden orangebrun-bordeaux flade af hårdt sand i kote 2,4 meter over Dansk Normal Nul (DNN). Denne »udviklingshistorie« stemmer godt overens med, hvad der blev konstateret i en anden lille udgravning længere mod vest, bag »Hans Tausens Hus«. Også her lå undergrunden i kote 2,4 meter o. DNN, dækket af et lag blegsand, hvorfra var nedgravet mindst én, måske tre begravelser (5). Derimod forholder det sig anderledes under selve domkirken. Ifølge et højdekort over kulturlagenes dybde i Ribe skulle hele området (incl. de to ovennævnte udgravninger) være del af en oprindelig »ø« med koter over 2,0 meter o. DNN, hvilket anses som »sikkerhedshøjden« for bebyggelse i tilfælde af

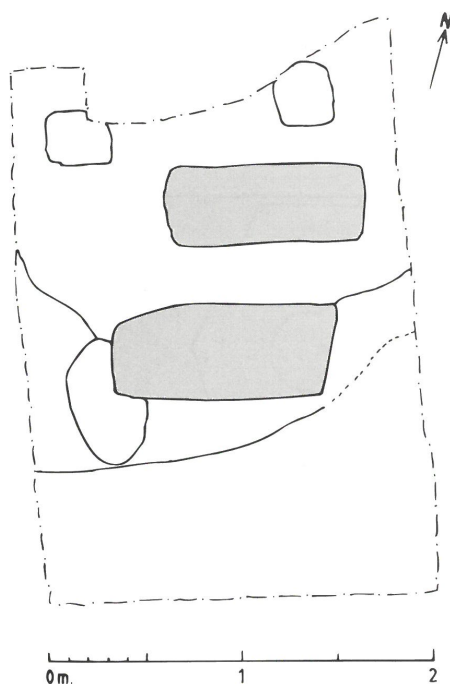

Fig. 2. De to fundne barnegrave samt tre stolpehuller. Tegning: Børge H. Nielsen

stormflod (6). Domkirkens vestlige del ligger på kanten af denne »Ø«, og det er ved boreprøver vist, at en kraftig sandpåfyldning har fundet sted på domkirkegrunden før den nuværende kirkes opførelse (7). Dette påfyldningslag er påtruffet i en lille udgravning inde i domkirken, hvorimod det ikke fandtes i udgravningen bag Hans Tausens Hus syd for domkirken (8) og ej heller i den her behandlede udgravning ved Torvet 9. I udgravningen inde i domkirken blev som sagt påtruffet grave med en afvigende orientering i forhold til den nustående kirke, og disse grave var dækket af et »fast, næsten al-agtigt lag på 5-10 cm's tykkelse«, som formodes at være dannet ved nedsivning af regnvand – altså i fri luft før opførelsen af den nuværende domkirke (9). Gravene ved Torvet 9 var som nævnt også dækket af et hårdt sandlag, men den fysiske afstand mel-

lem de to udgravninger samt det forhold, at jeg ikke har set laget under domkirken, gør, at det ville være for dristigt at drage sammenligninger. Desværre er det eneste holdepunkt for en datering af gravene på Torvet 9 de overliggende lag, der må være opstået i første halvdel af 1200-tallet. Indtil videre må vi derfor holde hovedet koldt og nøgternt konstatere, at gravene nok er fra før år 1200, og dermed kan høre til såvel den nustående domkirke som til en tidligere kirke. Nogenlunde samtidig med gravene er tre stolpehuller med en diameter på ca. 30 cm, om hvis funktion intet kan siges på nuværende grundlag.

Områdets kirkegårdsfunktion ophører sandsynligvis omkring 1200, hvor der anlægges en ca. 2,5 m bred grøft med retning øst-vest, det vil sige vinkelret på Stenbogade. Der kunne muligvis være tale om en skelgrænse (se senere i denne artikel). Grøften bliver senere fyldt op, og forskelligt tømmer af uvis funktion udlægges (10). På intet tidspunkt kan der konstateres byggeafald, som kunne stamme fra byggeriet af domkirken. Herefter har området gennem højmiddelalderen (ca. 1250-1450) status af mødding. Byhistorisk er et sådant 1,5 m tykt møddingslag vel ikke den store landvinding, men genstandsmæssigt kan det ofte være meget interessant, og i dette tilfælde var bevaringsforholdene meget fine. Udover keramik og jernsøm kan fra fundlisten nævnes (se fig. 3 og 4):

- 2 skriveplader af træ med fordybninger til voks
- En stylos
- Et lille sølv«smykke»
- 2 dobbeltkamme
- 1 langtandskam
- Stave og bunde til stavbægge
- En halv drejet trætallerken
- En jernkniv
- Hank og side af morter af sandsten fra Caen (Normandiet)
- Slibesten
- Læderaffald fra sko og en læderskede til en kniv
- Tekstilfragmenter
- Uldsnor
- En pensel af dyrehår
- Maddikepupper
- Planterester
- Også en kat har fundet sit sidste hvilested blandt alle disse dejlige ting!

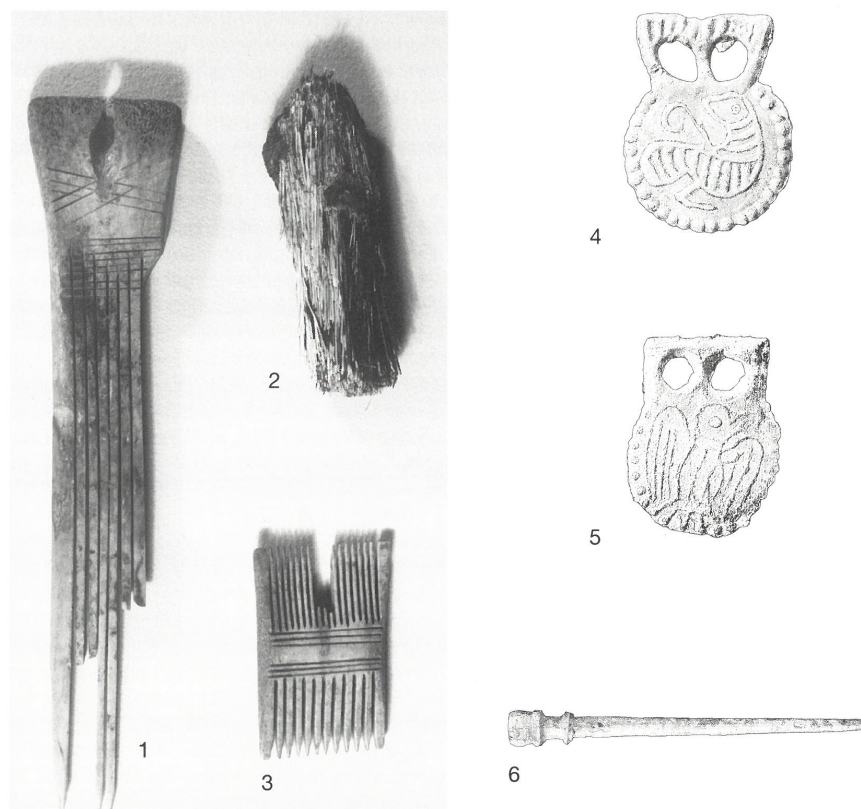

Fig. 3. 1) Langtandskam, 2) pensel-hoved, og 3) dobbeltkam. Langtandskammen måler 16 cm. 4) Sølv«smykke» fra Torvet 9, ASR 1150x15. 5) Sølv«smykke» fra Dagmars Kælder, ASR 100x20. Afbildet i 3:1. 6) Stylos, ASR 1150x6, 1:1. Foto: Lis Andersen, tegning: Jørgen Holm.

Vedrørende det lille sølv«smykke» (fig. 3.4) kan det siges, at dets funktion er ukendt. Det har muligvis været anvendt til at sy på tøjet ved hjælp af de to »øjne«. Der er tidligere fundet et lignende stykke, men med et andet motiv (fig. 3.5), under Hotel Dagmar (11). Jordlagene blev dér formodet at være højmiddelalderlige, hvilket passer udmærket med det nye eksemplar.

Til de mere usædvanlige genstande hører de to skriveplader (vokstavler) og stylos'en – middelalderens skriveredskaber. Stylos'en fra Torvet 9 er en lille fin model (fig. 3.6), hvor den hule stilk er fremstillet ved at rulle et stykke bronze-

blik i konisk rørform, hvorpå det er loddet på det massive, støbte hoved, der er rundet med henblik på at kunne slette og glatte i voksen. Den måler 5,9 cm, så der er tale om udstyr i lommeformat (det kan ikke udelukkes, at et lille stykke af spidsen kan være knækket af).

Af de to vokstavler er kanten på den ene desværre flækket af, men de har formentlig haft nogenlunde samme størrelse og udformning (fig. 4). Målene på den intakte tavle er 10,5 x 3,3 cm, og den har på begge sider udskårede rektangulære fordybninger med indridsede krydsende streger i bunden med det formål at hæfte den

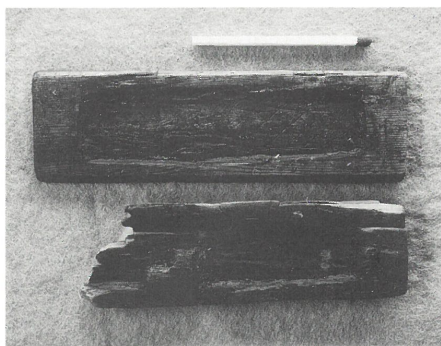

Fig. 4. De to skrivetavler af træ. Før konservering. Foto: Lizzi Thamdrup.

indsmeltede voks fast i fordybningen. I dette tilfælde var dog intet spor af voks bevaret på de to plader. I det middelalderlige Danmark er sådanne tavler hidtil kun fundet i Lund (8 stk.), København (et sæt bestående af 8 tavler) og Slesvig (ukendt antal) (12). Af de 16 tavler (det ukendte antal i Slesvig udeladt) er de 13 af træ (de øvrige er af elfenben), og 9 af disse er rektangulære som vore Ribe-eksemplarer (bemærk dog atter, at 8 af disse tavler hører sammen i ét sæt). Går vi udenfor det middelalderlige Danmarks grænser, findes der andre parallel-stykker, som skrivepladerne fra Ribe kan sammenlignes med (fig. 5). Som det fremgår, er disse vokstavler temmelig små, og det reelle skriveareal har været mindre, da noget går fra til ramme omkring vokset. Bevarede notitser i voksen på tavlerne fra Hoprestad Kirke og Lübeck viser imidlertid netop tavlernes funktion som »lommebøger« til små hurtige notater – ofte vedrørende handel og til skolebrug – som har kunnet slettes

Ribe	København	Lund	Lübeck	Hoprestad (Norge)
10,5x3,3 cm	8,5x4 cm	7,45x3,4-4 cm	9x5 cm	8x4 cm
1250-1450	1250-1300	1350-1400	1450-1500	o. 1300

Fig. 5. Udvalgte fund af middelalderlige skriveplader.

af voksen igen. En nyttig form for genbrug på et tidspunkt, hvor pergament og papir var alt for kostbart til hverdagsbrug. Også dateringsmæssigt passer Ribe-tavlerne ind i det generelle billede, der viser, at det store flertal af fundne vokstavler i Europa hører til i 13-1400-tallet (13). Papiret udkonkurrerer først vokstavlerne i slutningen af 1400-tallet.

Trods sjældenheden bør det ikke overraske, at man finder sligt i middelalderens Ribe. Byen har alle forudsætninger for et højt niveau af skrivekyndighed: det gejstlige miljø omkring domkirken og de øvrige kirker og klostre, katedralskolen samt et blomstrende handelsliv.

Det er først sent i middelalderen, at vi begynder at kunne knytte historiske kilder til grundstykket. Ved granskning af de skriftlige kilder kan grundinddelingen på vestsiden af Stenbogade nogenlunde rekonstrueres (14)(fig. 6):

Grund

1-10) Øst for domkirken lå i 1291 10 stenboder, tilknyttet forskellige præbender ved domkapitlet. 7 af disse boder blev 1544 solgt til byen (15). 11) Herefter lå, ligeledes i 1291, en grund tilhørende endnu et præbende (beliggende nord for Vilkin Pikstens stenhus samt øst og syd for kirkegården).

12) Dernæst bor Vilkin Piksten i et stenhus (udateret), som i 1548 benævnes »Per Hvids hus«.

13) Borger Hans Johansen lejer jord og mur, hvor han »nu paa bor« af kanniken Peder Jensen i 1444. I 1548 bor enken Maren Gundes på denne »toft« (syd for Per Hvids hus), som senere (udateret) tilhører Claus Sehested.

14) Herefter følger formentlig Mads Pedersen Skrivets »stenhus og jord« (arv efter ham i 1496), der i 1508 omtales som »gård og stenhus«, men i 1528 delvist tilskødes kanniken Niels Torkilsen

som »to stenhuse«. Der er her tale om de bygninger, der fra 1709 kom til at fungere som Ribe bys rådhus.

Det nævnes ikke, hvorledes Mads Pedersen Skrivets og Hans Johansens grunde er placeret i forhold til hinanden, men med disse 14 identificerede grunde må husrækken have været tæt besat, så der næppe kan have været endnu en parcel mellem Mads Pedersen og Hans Johansen.

En akvarel fra 1879 bekræfter dette (fig. 7). Her ses en lille lav bygning op ad det gamle rådhus, derefter et middelalderligt stenhus og endeligt et fint renæssancebindingsværkshus, som hører til den del af husrækken i Stenbogade, der blev nedrevet omkring århundredeskiftet. Sammenholdt

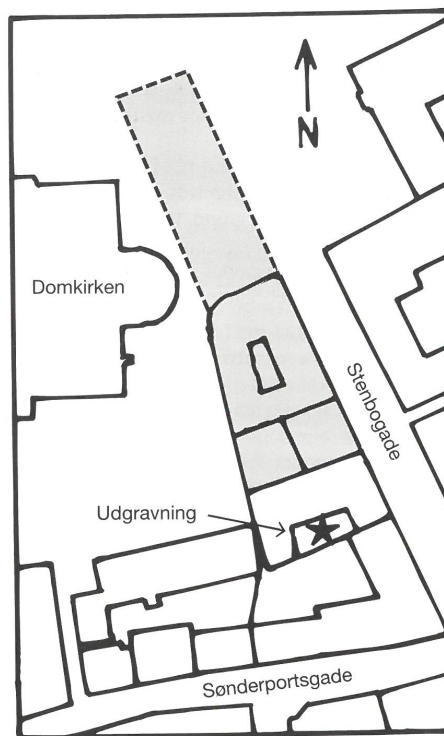

Fig. 6. Stenbogades vestlige husrække rekonstrueret. Grundene i det skraverede område er nu sløjfede og inddraget i Torvet, sammenlign med fig. 1. Efter matrikelkort fra 1856/57. Tegning: Børge H. Nielsen.

med ovenstående liste kan disse huse og grunde med stor sandsynlighed identificeres som Mads Skrivets stenhuse og jord, senere rådhus (grund 14), Hans Johansens lejede »jord«/»toft« (grund 13)(16), Per Hvids stenhus (grund 12) og grunden nr. 11, som tilsyneladende var ubebygget i 1291, men altså senere rummer renæssancebindingsværkshuset. Perspektivet på akvarellen er lidt fortegnet, idet rådhuset ser noget smallere ud end i virkeligheden. Mads Johansens grund

Fig. 7. Den sydligste del af Stenbogades vestlige husrække gengivet på en akvarel fra 1879. Udgravningen lå på grunden bag det lille stenhus.

op til rådhuset har derfor nok været bredere, end den ser ud på billedet. Idag er Mads Johansens og Per Hvids grunde lagt sammen og sammenbygget til ét hus. Det skulle ikke undre, om der stod rester af Per Hvids stenhus i den nuværende bygnings mure.

Konklusionen på denne redegørelse må blive, at udgravningen på Torvet 9 med stor sandsynlighed fandt sted i Per Hvids, senere Vilken Pikstens, baggård/-have. Fra arkæologisk side kan det konstateres, at området ophører med at fungere som kirkegård omkring 1200. Det overgår da til verdslig brug med aktiviteter i form af en bred øst-vest-gående grøft, forskelligt udlagt tømmer og derefter et kraftigt møddingslag. Det er tæ-

keligt, at den brede grøft i feltets sydlige kant markerer grænsen ind til Mads Johansens grund. Denne grænse er imidlertid kun tydelig i fasen lige efter kirkegårdens ophør, det vil sige i 1200-tallets første halvdel, og forklaringerne herpå kan være mange: skelgrænsen kan være blevet

ændret, eller grænsen er blevet markeret på anden vis (et let hegn eller lignende).

Den lille udgravning har dermed i al sin beskedenhed givet nogle svar men også nogle spørgsmål, som fremtidige undersøgelser måske vil kunne besvare.

Noter

1. Udgravningen har journalnummer ASR 1150 hos Den Antikvariske Samling, Ribe.
2. Mundtlige oplysninger fra Jesper Boldsen, Odense Universitet og Tove Hatting, Zoologisk Museum, København.
3. Frandsen et al. 1988, s. 14.
4. Kieffer-Olsen 1990, s. 96.
5. Frandsen et al. 1988, s. 17.
6. Nielsen 1985, s. 28, fig. 17.
7. Frandsen et al. 1988, s. 15.
8. Frandsen et al. 1988, s. 15 og s. 17.
9. Frandsen et al. 1988, s. 14.
10. Et af disse tømmerstykker (fra grænsen mellem denne horisont og denne efterfølgende (møddingslaget) er blevet dendrodateret, hvilket gav et fældningsår i 1110 med en fejlmargin på 10 år. Da tømmeret er havnet på udgravningsstedet efter den primære anvendelse, modsiger dendrodateringen ikke den keramikbaserede datering af horisonten til o. 1200-1250.
11. Stykket har nr. ASR 100 x 20 i museets samling. Det fremgår af korrespondance med Nationalmuseet, at de adspurgte ikke har set lignende genstande før, og nogen sikker tolkning kan ikke gives. Pilgrimstegn er foreslået.
12. Oplysningerne om vokstavler m. m. har jeg fra Nielsen 1996 s. 39 ff.
13. De ældste kendte eksemplarer er en tavle fra Lund og en fra Sct. Martin i Frankrig – begge fra 1000-tallet. Nielsen 1996, s. 40.
14. En liste over kilderne ses opstillet i Nielsen 1985, s. 187-188.
15. Danmarks Kirker s. 122.
16. Bemærk at der på intet tidspunkt tales om et stenhus på denne grund. Den omtalte »mur« er formentlig en hegnsmur ind til kirkegården, og det må formodes, at bygningen på stedet har været et bindingsværkshus.

Litteratur

Danmarks Kirker bd. XIX, Ribe Amt, 1.-2. hefte. København 1979.

Frandsen, Lene B., Per Kr. Madsen & Hans Mikelsen: Byudgravninger og bygnings-arkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-89. By, marsk og geest 1, Årsberetning 1988, Ribe 1989, s. 2-27.

Kieffer-Olsen, Jakob: Middelalderens gravskik i Danmark; en arkæologisk forskningsstatus. Hikuin 17, 1990, s. 85-112.

Nielsen, Gunhild Øeby: Læse- og skriveredskaber; genstande relateret til læse- og skrivekunst i Danmarks middelalder. Højbjerg 1996.

Nielsen, Ingrid: Middelalderbyen Ribe. Århus 1985.

Marie F. Klemmesen, stud.mag.
middelalder-arkæologi
Assensgade 3, 5.vær. 1.
8000 Århus C

English Pottery Imports in Medieval Denmark

By Alan Vince

The importation of English and other Western European pottery into Scandinavia during the medieval period is well-known in outline but the detail has yet to receive the attention it deserves. In this paper the first results of a programme of museum study in the medieval kingdom of Denmark, now the territories of Germany, Denmark and Sweden, is described and the interpretation of the frequency and distribution of 12th- and 13th-century English medieval pottery at seven towns is discussed. These towns are: Ribe, Århus, Ålborg, Roskilde, Svendborg, Schleswig and Lund. This detailed discussion is preceded by a brief overview of the importation of pottery into Denmark, from the 8th to the 15th centuries.

North Sea trade in pottery from the 8th to the 15th centuries

The late Germanic Iron Age and Viking Age pottery of Denmark has recently been surveyed by H.J. Madsen (Madsen 1991). From this survey it is quite clear that much work remains to be done to establish exactly where pottery was being made and the extent to which it was carried from its place of production to the sites where it was used. However, it was quite clear from Madsen's survey that imports from outside of Scandinavia and the Baltic littoral were extremely rare. To date, only one site in Denmark breaks this pattern, the Viking-Age settlement at Ribe, where excavations on the north bank of the Ribe river have revealed the existence of a riverside trading settlement founded at the beginning of the 8th century and continuing in use into the 12th century, at which point the focus of settlement shifted to the southern bank, to the site of the medieval and modern town of Ribe (Jensen 1991, Madsen 1993). Excavations at earlier high status settlements which may have also had a trading function, Gudme on Fyn and Dankirke, on the west Jutish coast, just south of Ribe, have produced imported coins and metalwork but, ap-

parently, no pottery imports other than two bowls from Västergötland (Stilborg 1990; Jensen 1991).

Imported pottery and other goods are common within the 8th and 9th-century deposits at Ribe. The majority of the imported wares are of Rhenish origin, at least from the second half of the 8th century onwards, but a small quantity of shell-tempered pottery probably originated in northwest Germany or the northern Netherlands. With two or three possible exceptions, identified by Dr H. Stilke of the Rheinisches Landesmuseum in Bonn, none of this pottery is likely to be of English origin. There is a moderate quantity of unsourced imported pottery from Ribe but no sherds of Ipswich-type ware or other potential English imports are present.

Late ninth, tenth- and eleventh-century pottery from Ribe is, so far, less common than earlier or later material and the range of wares present is poorly known. The shell-tempered sherds mentioned above are, in fact, the only potential English imports of this period in Ribe, which, given the strong connections between England and Denmark at this period, is quite remarkable.

English wares are present in a few other 10th- or 11th-century deposits in Scandinavia and the Baltic in small quantities. Amongst these are Trondheim (Stamford ware and Lincolnshire shell-tempered coarsewares, Reed 1990, 67), Birka (a complete shell-tempered jar of Lincoln Kiln Type ware)(Adams-Gimour 1988, 83; Selling 1995, 60-64 fig. 14 no. 1, pl. 4 no. 1) and a single shell-tempered jar rim sherd noted at Haithabu/Hedeby (on display at Haithabu/Hedeby museum) which may be of either St Neot's-type ware or a Lincoln area product.

[Henning Stilke has drawn my attention to shell-tempered vessels from Haithabu which Hubener has identified as being English. These sherds would repay further study as it is now possible to distinguish groups of English shell-tempered wares by fabric and manufacturing

and decorative traits (Jenner and Vince 1991; Adams Gilmour 1988)].

Early 11th-century glazed ware from Lund, published as being of English origin, has recently been subjected to a program of petrological analysis, as a result of which it can be seen to have been of Scandinavian manufacture, albeit produced under strong English influence (Christensen et al 1994). It is worth noting that this minimal evidence for the importation of pottery from England to Denmark contrasts with the evidence of coin finds, which shows that late 10th and early 11th-century English pennies were in widespread use. This, however, is probably a consequence of the vast amounts of Danegeld paid by English kings to the Danes rather than being a result of commercial contact.

From these faltering beginnings the trade in pottery between England and Scandinavia grew considerably, mainly during the second half of the 12th century. The main wares involved at that time were London-type and Stamford wares but individual sherds of Ham Green ware jugs, from kilns at the mouth of the Bristol Avon, have been identified at Bergen and Lund and a sherd from a South-East Wiltshire tripod pitcher, at type of glazed ware exported via Bristol in the later 11th and early 12th century, has been recognised at Lund.

In the early 13th century these wares were joined, and then supplanted altogether, by other English wares. The decline of the trade of pottery from London to Scandinavia is clearly shown by the study of material from the Bryggen in Bergen, where there is a sharp contrast between the quantities of late 12th and early 13th-century London-area wares and those which can be dated later than c.1250 (Blackmore and Vince 1994). The decline in Stamford area pottery exports can be seen by comparing the quantity of Developed Stamford ware known with that of Lyveden-Stanion ware. The latter type is extremely distinctive, since its fabric is tempered with rounded calcareous ooliths of Jurassic age and the glazed jugs were typically decorated with stamped pads of clay. Sherds of Lyveden-Stanion ware jugs have been found in Trondheim and Bergen, with a single example from Ribe. As the London and Stamford area connections faded away so new contacts grew up, principally

with east coast English ports and the potteries which served them. Amongst the wares which have been identified on Scandinavian excavations are: Scarborough ware, York whiteware, Lincoln glazed ware (exported via Boston rather than direct?) and Grimston ware. Many of these sherds are difficult to identify by fabric and there was clearly considerable exchange of ideas between East Coast potters so that one cannot automatically take the presence of plastic decoration in the form of knights or anthropomorphic figures as evidence for the source of a later medieval east coast glazed ware vessel. A handful of sherds were seen by the author and identified simply as English? for this reason. At some stage they would repay further study but their extreme rarity demonstrates the point that pottery from eastern England is rare on Danish medieval excavations. At Bergen and Trondheim, however, these later medieval English glazed wares are relatively common.

A preliminary survey of Grimston-type ware from Trondheim by Sarah Jennings shows that types typical of the late medieval period are present. At other sites, however, it seems that the main sources of imported pottery in the late medieval period were the Low Countries, the Rhineland and North Germany.

To recap, the importation of English pottery to Scandinavia in the Viking and medieval periods was never on a large scale. It began in the late 9th or 10th century in a very small way but grew rapidly during the 12th century, tailed off during the 13th century and was dead by the 15th century. In the remainder of this paper I will examine in detail the evidence for English pottery imports in the 12th and 13th centuries and in particular the importation of Stamford ware and London-type ware.

Stamford ware

The survey of Stamford ware fabrics, forms, glazes and manufacturing techniques produced by Dr. K. Kilmurry in the 1970s has established the broad pattern of development of the industry with some certainty (Kilmurry 1980). A white-firing clay, the Estuarine Beds, was used throughout the industry, although there are differences in texture with time which could be due

to developments in clay preparation or to the exploitation of different clay pits. Glaze colour and application too changed consistently through time so that it is possible even with small body sherds to assign a Stamford ware sherd to one of three broad date-ranges: 10th-early 11th-century wares with glossy glaze (Glazes 4 and 5) and slightly sandy fabric (Fabrics D, E, F and G); Mid-11th-century to mid-12th century thin glaze (Glazes 1 and 2) and fine fabric (Fabric A) and late 12th century to mid 13th century very fine fabric (Fabrics B and C) with plain (Glaze 6) or more usually mottled green glaze (Glaze 3).

In the seven towns visited only five sherds of Stamford ware without a green glaze were seen. These were a tentatively identified pitcher sherd from Ribe; a complete yellow glazed costrel and part of a second vessel of identical form, both from Ribe; a sherd from a sprinkler from Lund and a pitcher base from Schleswig.

Sherds of green-glazed, 'Developed' Stamford ware were found at various sites in Ribe, four sites from Lund, two sites in Roskilde and at Schleswig. A complete lid was present at the Schild site, Schleswig, whilst the remaining sherds come from jugs. Interestingly, fragments of tubular spot were found at Ribe (1 out of 5 sherds seen), Lund (1 out of 12 sherds seen) and Roskilde (1 out of 2 sherds seen). This form may be over-represented in Denmark in comparison to its frequency in England suggesting that the vessels brought to Denmark were specially selected rather than a random sample of the total production range.

Stamford ware ceased to be produced early in the 13th century and indeed its main period of exportation in England appears to have been in the late 12th century. Even in Stamford itself it was supplanted by Stanion/Lyveden glazed wares. The evidence for contact between the Scandinavia and Stamford therefore can be closely dated between c.1150 at the earliest and c.1220 at the latest.

London-type ware

Unlike Stamford ware, the precise source of London-type ware is unknown. That the kiln sites must be within a few kilometres of London is

clear from a study of the pottery found on 12th and 13th-century sites in the Thames valley but whether it is the product of potters working in workshops in the suburbs of the city itself or from one of the surrounding villages is not known. That the pottery is in fact from a single 'industry' is clear from similarities in the methods of clay preparation, manufacture, style and decoration. It is also clear from the occasional spots of glaze found on unglazed cooking vessels and from fragments of broken cooking vessels found adhering to the glazed London-type ware jugs that what has been isolated as a single entity, London-type ware, was actually one part of a larger enterprise in which potters could choose any one of three distinctive fabrics, or wares, in which to make their vessels. These three wares are termed Coarse London-type ware, London-type ware (ie. Fine London-type ware) and London Shelly-Sandy ware and are usually referred to by their codes of LCOAR, LOND and SSW.

Of these three fabrics only one, SSW, is petrologically distinct and thin-sections taken from samples found at the Bryggen, Bergen, have confirmed that these finds are made from the same geological ingredients as the London finds. The coarse ware contains a mixture of rounded quartz, fragments of sandstone, flint, chert and iron-rich compounds. These inclusions are typical of the Thames valley sands and gravels but are also found over a wider area of south-east England, from East Anglia down to Kent. The fine ware contains even less distinctive inclusions, which appear to have been obtained from deposits of 'brickearth' or loess whose grain size is so small that only quartz grains can be expected with any frequency in thin-section. Not only does the fabric alone not identify these wares as being from London, there is also a high degree of overlap between the fabrics of the London glazed wares and those of Low Countries glazed wares which are very similar in appearance. Identification of London-type wares in Scandinavia therefore depends on the sherds found having some distinctive traces of their original form or manufacture. Small, featureless body sherds cannot be reliably identified as being of London area origin.

The London-type pottery industry has been the subject of three studies. Firstly, vessels of

later 12th to 14th centuries found in London were arranged into a type series and a corpus published, alongside dating evidence derived from dendrochronologically-dated deposits from the Thames waterfront (Pearce & Vince 1985). Subsequently, a study of 10th- to 12th-century deposits in London showed that the industry actually began in the later 11th century, albeit in a small fashion, but that given the small number of stratified sherds, and their generally small size, it was not possible to recognise distinctive traits which would identify these early vessels if not found in a stratified deposit (Jenner & Vince 1991). Thirdly, the London area pottery found at Bryggen in Bergen has been studied and the sequence of fabrics and forms found there compared with that established for London itself (Blackmore & Vince 1994). Since the publication of the corpus in 1985 London-type wares have been identified over a wide area of Western Europe stretching from Waterford in southeast Ireland, through eastern Scotland (especially Perth), Northwest Germany (Hollingstedt and Schleswig) as well as in Scandinavia. Certain patterns in this distribution are clear. Firstly, it is not the case that London-type wares occur everywhere and with decreasing frequency as one travels away from London. Rather, there is a scatter of findspots at English sites which have produced large late 12th or early 13th-century assemblages but then much more frequent finds at specific sites, most of which are interpreted as ports in which it is likely that ships sailing out of London docked. Other ports, such as Boston, Grimsby and Kings Lynn, all of which were involved in North Sea trade, have produced only small quantities of London area pottery. The only exception to this rule appears to be the site of Otford in Kent which is not on the coast but was a palace of the Bishop of London. Here, probably, is evidence for pottery travelling in the caravan of a peripatetic magnate rather than that magnate's agent (reeve or bailiff) arranging for the palace to be provisioned by traders from local markets.

Since it is impossible to identify a late 11th- or early 12th-century sherd of London-type pottery from a mid to late 12th-century one there is no way of studying the growth of this trade without large stratified assemblages. At Bryggen, where

such deposits exist, it seems that London area pottery was absent from the earliest deposits, dated to the middle of the 12th century, but rose quickly to a peak in the late 12th century and declined quickly thereafter. Although it is possible that this sequence reflects local circumstances, the same basic sequence is found on sites elsewhere in Bergen excavated by Siri Myrvoll and being studied by Rory Dunlop and Anna Christensen. From the beginning of the 13th century onwards there were a number of changes in the range of forms produced and in their style of decoration, starting with the production of a range of types which appear to be close copies of vessels made in or around Rouen and the Seine valley. Later in the century new types are found which are not so closely related to the French prototypes (whilst Rouen was supplied by a glazed ware industry whose products are not copied in London). The two industries had therefore diverged from a common origin by c.1230. By the middle of the century much plainer vessels were being produced in London, principally baluster jugs with 'tulip necks' and small, unglazed and poorly-made drinking jugs. These types occur in the Bryggen collection but are so rare as to confirm that by this date the London connection was about to end. In Denmark, no sites have produced anything like the quantity of London-type pottery as found at Bergen and the absence of late types should not be taken to imply such a different history to that demonstrated at the Bryggen. As in Stamford ware, tubular-spouted and lidded jugs were produced in London-type ware and appear to have been amongst the most elaborate products used, alongside highly decorated vessels with figures and animals moulded in relief. All three types occur in the Bryggen collection but are not represented on the Danish sites. Given the small quantities of pottery concerned it may, however, be premature to make a distinction between situations in which finewares were selected and those in which a more mundane range of types is found. It is the case, however, that SSW cooking pots have been found at both Ribe and Hollingstedt.

As with Stamford ware, however, the London area finds are clearly most common in a limited period, the later 12th and early 13th centuries.

Discussion

The distribution pattern

Even though the total quantity of pottery involved is very small, much smaller than that from the single excavation at Brygen, there is an apparent pattern in the distribution of these late 12th- and early 13th-century wares. Firstly, several of the towns, despite being medieval ports, have produced no sherds of either type. These towns include Ålborg, Århus, Svendborg and (with less certainty) Odense. Next is a group in which London area products outnumber those from Stamford. In medieval Denmark this group only includes the town of Ribe and the transshipment site at Hollingstedt. In Norway it includes Bergen (1274 sherds of London-type ware compared with 63 sherds of northern French origin) and Trondheim (149 sherds of London-type ware compared with 95 sherds of northern French origin). Finally, there is a group in which Stamford ware outnumbers London-type ware and this group includes Lund, Roskilde and Schleswig. Neither group is exclusive, but such figures as are available suggest a very strong separation, unlikely to be simply the result of change if the two wares were in fact originally present in similar quantities.

Potential factors affecting the distribution of English medieval pottery in Denmark

Any discussion of the significance of these distribution patterns has to consider also the whole question of the mechanisms by which pottery was carried from place to place in medieval Europe. Clearly, by the later 12th century (and in fact almost certainly throughout the medieval period) pottery was being produced for the market rather than for domestic use or for non-commercial exchange. It may well be that potting was not the sole means of support of the people involved and there seems to have been a movement by English potters away from the towns, where they may have been working solely on the production and distribution of their wares (as at Stamford), to rural sites where they were almost certainly combining pottery production with agriculture (as at Lyveden and Stanion). Undoubtedly in some of the cases described here

the proportion of a potter's wares which ended up being exported may have been very small (in particular the Southeast Wiltshire tripod pitcher, which was made at about the most landlocked part of western England possible) and in these cases there can have been little connection between the manufacture and export of the pottery. In other cases, the Ham Green industry being the clearest example, pottery was produced specifically for export. This is shown by the location of the kilns, in an area separated from the surrounding countryside by wooded hills but easily accessible by ships travelling to and from Bristol. Recent work on the dendrochronologically-dated pottery assemblages of Bristol suggest that this industry was in operation in the mid 12th century, if not before (Ponsford 1991). I would suggest that both the Stamford and the London-type pottery industries were also producing their wares for an organised market, taking advantage of shipping which for one reason or another was using their respective ports. Since in both cases there was high quality pottery being produced in the period before it starts to be found in Scandinavia this either implies a change in the marketing of the pottery or the character of the cargoes being carried. Pottery is bulky and fragile. It is therefore not an ideal cargo for a 12th- or 13th-century ship, especially since it is unlikely to have commanded a high price at its destination. The circumstances when it might make an acceptable part of a consignment are when a ship has already made its main profit on the outward journey. In the case of Bergen and Trondheim there is little doubt that the majority of the ships sailing to Stamford and London were carrying fish. Similarly, fish would have been one of the main exports of the 12th- and 13th-century Baltic ports, especially in the Øre Sund coast of Scania. Later on, both Norway and the Baltic would also be exporting timber and London, especially, provided a ready market for Baltic oak in the later medieval period as more and more pressure was placed upon local resources. This sequence is not only shown by references to Baltic timber in contemporary documents but also by the results of dendrochronology.

Per Kristian Madsen has suggested that one possible reason for a decline in the importation

of English pottery even though documentary sources show that Danish traders were still using English ports is that these traders had started to undertake more complex journeys. Instead of travelling back and forth from Stamford to Ribe their ships might travel first to the east coast of England, then down to northern France then back along the Flemish, Dutch and Frisian coasts to Ribe. Only the last goods to be loaded would therefore make their way back to the home port. This model can be tested by looking at pottery which might have been obtained along such a final leg of a long voyage. Low Countries wares are certainly common both on the western Jutish coast and in the Baltic. There is, however, some difficulty in reliably distinguishing locally-made copies from genuine Flemish redwares and I have therefore taken a most distinctive type to act as a marker for this trade – Northwest French whiteware. As mentioned already, some of the glazed pottery from Rouen and the Seine valley has a strong similarity to that from London but after the middle of the 13th century this similarity is lost and the later wares are quite distinct in their overall form and methods of decoration. It is possible to distinguish early and late types even from small sherds and they are sufficiently distinctive to have been identified on most sites where they have been found, so that it is possible to quite quickly survey their Danish distribution.

Early Rouen glazed wares occur at Ribe, where they outnumber English wares on all sites, at Lund, at Odense and at Schleswig. The later Rouen glazed wares, however, occur on a much higher number of sites. In addition to Ribe, Lund and Schleswig they occur at Ålborg, Århus, Svendborg and Kolding. Furthermore, they have been found at two monastic sites, Tommarp in Skåne and Løgumkloster in Jutland. Except at Ribe, they are never common finds but do seem to indicate that if Per Kristian Madsen's hypothesis is correct then there is actually an increase in this circular trade in the later 13th century and a widening of the number of ports concerned, a conclusion in agreement with the documentary sources.

Conclusion and future work

Using pottery to study trade in the medieval period is fraught with dangers. There are certainly patterns in the data which must be related in some way to the shipping which criss-crossed the North Sea and the Baltic during the medieval period to supply an ever increasing population in England, France and the Low Countries with food and raw materials. However, as this example has shown, the connections between these archaeological finds and the historical situation which gave rise to them are complex. Pottery vessels had a different value in western Norway, where for some reason or other no local pottery industry existed, and in Denmark, which had always been able to supply itself with cooking pottery and by the later 12th and 13th centuries was starting to establish local supplies of glazed ware. London-type ware is to all intents and purposes functionally identical to these 13th-century local glazed wares. If anything the quality of the glazing is better on the Danish than the English wares. However, there was no local equivalent to Stamford ware. No natural supplies of white-firing clay exist in Denmark and it may be that there was a market for imported white firing pottery simply because it was more pleasing to the eye. This might explain to some extent the continuation of the importation of late Rouen glazed ware alongside the production of local products.

How might this research continue? Firstly, there is still a large amount of primary documentation to carry out and this sample of seven towns could easily be doubled. Secondly, there is a need to look at the relationships of town and country. Assemblages of medieval pottery from English towns seem to differ from their rural counterparts mainly in their size rather than in any qualitative way but there are indications that in Denmark this is not so. There may well be differences in the way in which pottery was used to reflect the social and settlement hierarchy in Denmark and in England and to establish these requires fundamental work on the basic data, establishing what pottery vessels were actually used for and under what circumstances they were used.

Acknowledgements

This paper is based on research carried out during a three-week study tour undertaken in August 1993 and funded by the Society of Antiquaries of London. The results of this research were presented to the Danish Medieval Pottery Research Group in October 1994 and I have incorporated several of the comments made at that meeting into the paper. In particular, I am grateful to Ian Reed of the Norwegian Institute for nature and cultural heritage research (NINA NIKU), both for comments on the interpretation of the evidence and for his comments on the identification of some of the English wares. Per Kristian Madsen not only allowed me free rein throughout the stores at the Antiquarian Collection in Ribe but also suggested where else I

Litteratur.

- Adams-Gimour, L. 1988. *Early Medieval Pottery from Flaxengate*. CBA and Trust for Lincolnshire Archaeology, London
- Blackmore, L. and Vince, A. 1994. *Medieval Pottery from South-East England*.
- Christensen, T., A. Larsen, Stefan Larsson and A. Vince. 1994. *Early Glazed Ware from Medieval Denmark*. *Medieval Ceram.* 18, p. 67-76
- Jenner, M.A. and Vince, A. 1991. *The Saxon and Early Medieval Pottery of London*. In Vince, A.G. (ed): *Aspects of Saxon-Norman London: 2, Finds and Environmental Evidence*. London Middlesex Archaeol. Soc. Spec. Pap. 12, p. 19-119, London Middlesex Archaeol. Soc., London.
- Jensen, S. 1991. *The Wikings of Ribe*. Den antikvariske Samling i Ribe.
- Kilmurry, K. 1980. *The pottery industry of Stamford, Lincs, c. AD 850-1250*. *Brit. Archaeol. Rep.* 84.
- Madsen, H.J. 1991. *The pottery of the Viking Age as a historical source*. In: Mortensen, P. and Rasmussen, B. (eds): *Fra Stamme til Stat i Danmark 2: Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, p. 217-234, Århus.
- Madsen, P.K. 1993. *Die Verlagerung der Stadt Ribe im 12. Jahrhundert und der Ausbau der Stadt im 13. Jahrhundert*. I: M. Gläser: *Archæologie des Mittelalters und Bauforschung im*

should go and who I should meet. Without his support and encouragement the project would not have started. I am very grateful to the staff of all the museums visited and especially: Michael Andersen, Jacob Tue Christensen, Tom Christensen, Claus Feveile, Henrik Janssen, Jens Jepsen, Stefan Larsson, Jens Nielsen and Torvald Nilsson.

I am extremely grateful to Prof. Peter Sawyer, both for his interest in this work in particular and for giving me at much-needed overview of medieval Scandinavia. The staff and students at the Department of Archaeology, University of York, took part in a seminar on this topic in November 1993 and I have adsorbed several useful ideas from the ensuing discussion into this paper.

- Hanseraum. *Eine Festschrift für Günter P. Fehring* (Schriften des Kulturhistorischen Museums in Rostock, 1), Rostock 1993, s. 93-106.
- Ponsford, M. 1991. *Dendrochronological dates from Dundas Wharf, Bristol and the dating of Ham Green and other medieval pottery*. In: Lewis, E. (ed): *Custom and Ceramics: Essays presented to Kenneth Barton*, p. 81-103, APE, Wickham.
- Reed, I. 1990. *1000 Years of Pottery: An Analysis of Pottery Trade and Use*. Meddelelser 25, Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim, Trondheim.
- Selling, D. 1995. *Wikingerzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden*. Stockholm 1995.
- Stilborg, O. 1990. *Keramik på Lundeberg I. Årbog for Svendborg & Omegns Museum*, p. 35-41. Museumsforeningen i Svendborg.

Alan Vince
Managing Editor, Internet Archaeology
Dep. of Archaeology
University of York
YO1 2EP York
home email: alan@postex.demon.co.uk

Tufstenskirkerne i Sydvestjylland

- set i arkæologisk, handelshistorisk belysning.

Af Claus Feveile

Indledning

Tufstenskirkerne i Sydvestjylland udgør en særpræget og velafgrænset gruppe af kirker i Danmark. Dels er tufstenskirkerne de eneste, der helt eller delvist er opført af importeret udenlandsk materiale, dels viser de arkitektoniske træk entydigt tilbage til tufstenenes hjemegn – området omkring Andernach ved Rhinen.

En gennemgang af den relevante litteratur viste, at man ikke havde kendskab til mængden af importeret tuf, og dermed heller ikke kunne anslå omfanget eller arten af den foregåede import. Var der tale om en mængde pr. landsbykirke der let kunne bringes hjem som mere eller mindre tilfældig ballast – for slet ikke at tale om hovedværket blandt tufstenskirkerne, Ribe Domkirke – eller krævede bare en enkelt kirke adskillige skibsladninger tuf? Og som et væsentligt spørgsmål i den forbindelse – hvor meget tuf kunne man i det hele taget fragte på et skib og hvilken skibstype kunne man tænke sig anvendt? Spørgsmålene blev hurtigt mange og omfangsrige. Else Roesdahl publicerede i sidste nummer af *By, Marsk og Geest* et debatoplæg om handel og middelalder-arkæologi (1), hvori hun efterlyste en arkæologisk indgangsvinkel til handelsspørgsmål i middelalderen. Den udfordring skal naturligvis ikke sidde overhørig og hermed var ideen til artikel vakt.

Formålet er således, at belyse omfanget af handelen med tuf gennem de ca. 75-100 år den stod på. Tuffen udmærker sig jo ved, i modsætning til i dens hjemegne, udelukkende at være anvendt i kirker – bygninger der næsten uden undtagelse stadig eksisterer, omend en del har gennemgået en ret kraftig forandring gennem tiderne. Det vil blive forsøgt, om det er muligt gennem en opmåling af kirkerne, at anslå den importerede mængde tuf, dels i de enkelte kirker, dels mere generelt. Gennem de bevarede skibsfund fra perioden, samt med henvisning til nogle af de

bevarede skriftlige kilder, forsøges det om man kan afgrænse eller indsnævre den eller de skibstyper der kan have foretaget transporterne. Ligeledes forsøges det, om man kan fastslå lasteevnen, og derved få et mål for intensiteten – »tælle skibsladninger«.

Artiklen omfatter samtlige 57 kirker i det nuværende Danmark, hvori det er kendt, at der indgår tuf som byggemateriale. Heraf eksisterer de fem af dem ikke mere, Sct. Peder, Sct. Clemens og Sct. Nicolai i Ribe, Sct. Nicolai i Varde, samt Lønne gamle kirke. Kirkerne ligger koncentreret i kystområdet fra den sydlige del af Ringkøbing fjord til grænsen, med Viborg Domkirke, Halk kirke og Ketting kirke som eneste geografi-

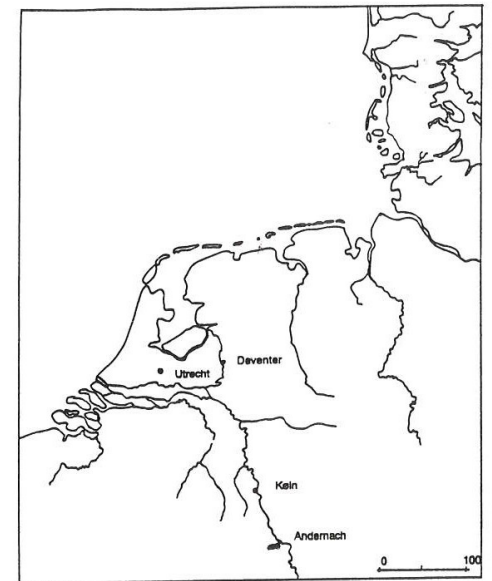
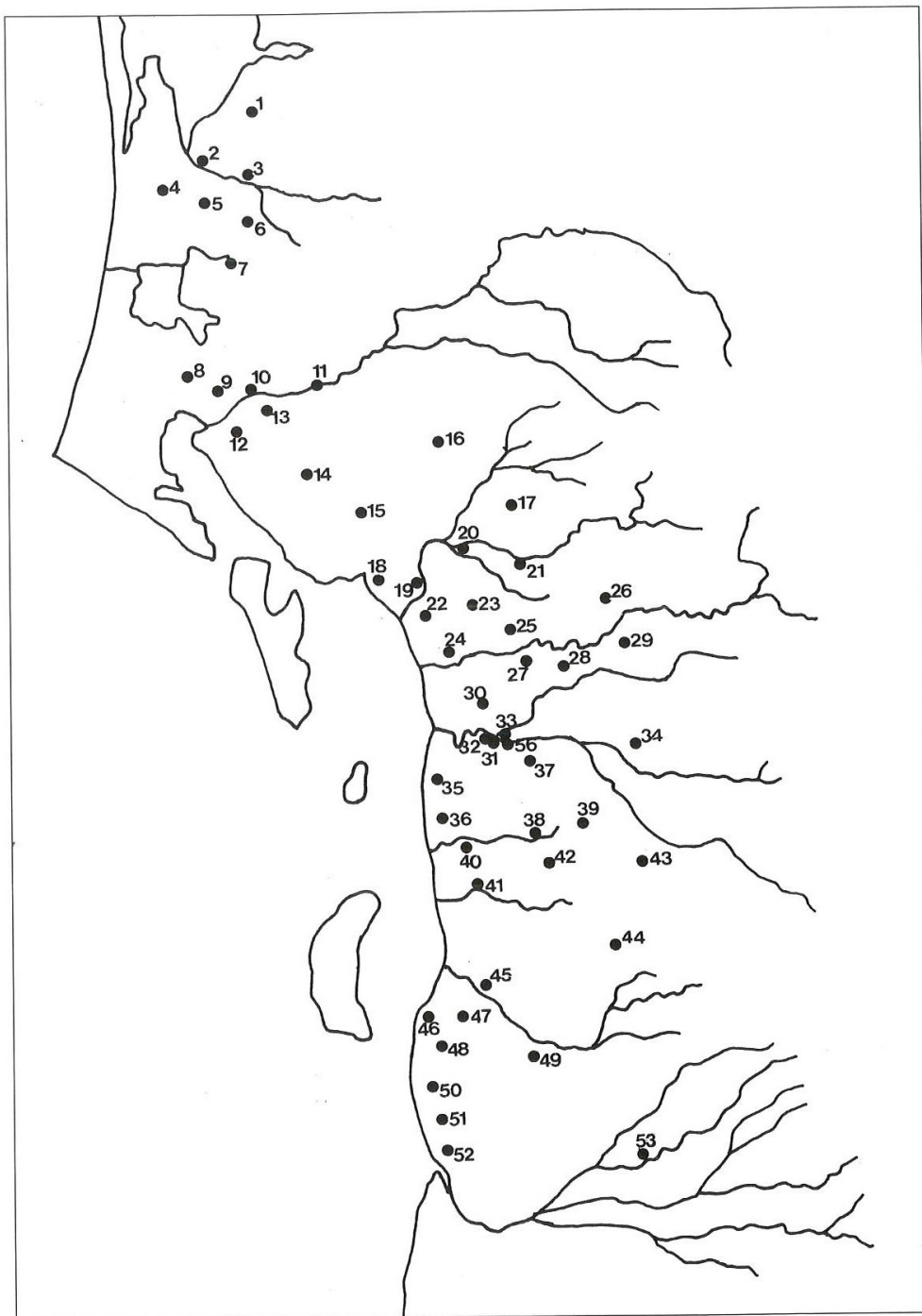

Fig. 1. Kort der viser placeringen af tufstensbruddene ved Andernach, samt udskibningsstederne Utrecht og Deventer. Efter H. Haiduck.

ske undtagelser. Afgrænsningen har dels været begrundet i praktiske hensyn – de danske kirker er let tilgængelige gennem J. Helms behandling af dem fra 1894, ligesom langt hovedparten er publiceret i hovedværket *Danmarks Kirker* (2). De øvrige tufkirker i det middelalderlige Danmark, det vil sige 26 kirker i Sydslesvig, er desuden i nogen grad belyst i handelsmæssig henseende af H. Rohde (3) og medtages derfor ikke i denne sammenhæng.

Rhinske tufsten

Tuf er en overvejende grågul stenart. Den vulkanske oprindelse giver den et porøst udseende med indlejrede småsten og partikler. Tuffen brydes i et mindre område ved Andernach, særligt i Brohltal og Nettetal, beliggende ca. 75 km længere oppe ad Rhinen i forhold til Köln (fig. 1). Her findes den i massive lag, der som regel er ret let tilgængelige. Tuffen blev først anvendt som byggemateriale af romerne og anvendes endnu i dag, især opblandet med andre materialer. Tuffen angives at være blød når den brydes, hvorfor den er let at tilhugge på stedet med f.eks. en økse. Herefter hærdner den og bliver fast og hård (4). Under alle omstændigheder er tuf – også i »tør« tilstand en forholdsvis blød stenart der let lader sig bearbejde.

Mens f.eks. granit har en vægtfylde på ca. 2,5 (d.v.s. et rumfang på 1 liter vejer 2,5 kg), er tuffen noget lettere. Selv i et teknisk værk om tuf opgives vægtfylden desværre ikke, men Rohde bruger, som udgangspunkt for sine beregninger, at 120 kubikmeter tuf vejer 220 tons (5), altså en vægtfylde på 1,83. Da en så porøs stenart er istand til at opsuge en del væske, afhænger vægtfylden af stenens vandindhold. I forbindelse med opførelsen af en »oplevelseshal« på Museet Ribes Vikinger, importerede Den antikvariske Samling i 1994 en ladning tuf. Jeg har derfor haft mulighed for, at foretage en bestemmelse af vægtfylden, dels på tørt materiale, dels på en blok, der først blev gennemvædet. Resultatet var, at den tørre sten havde en vægtfylde på 1,41 mens den, efter at have været gennemvædet, havde en vægtfylde på 1,54 (6). Dette tal, som jo er noget lavere end

1,83, som anvendt af Rohde, skyldes evt. at de 10 minutter i vand ikke er lang tid nok til at stenen har opsugt den maksimalt mulige mængde vand. Da jeg således har mistanke om, at Rohdes vægtfylde nok mere svarer til en ladning tuf der har været opbevaret udendørs og dermed oftest er gennemvådet, vil der i det følgende blive anvendt en vægtfylde på 1,8.

Danske kirker med tuf anvendt som byggemateriale

I det nuværende danske område kendes som før nævnt 55 kirker, hvor tuf indgår i større eller mindre grad (fig. 2, Appendix 1). Oftest er kirkerne overkalket, i det mindste indvendigt men ofte også udvendigt, hvilket jo vanskeliggør en nøjere registrering af materialeanvendelsen. De fleste kirker har dog gennem de sidste ca. 140 år, gennemgået restaureringer i forskellig grad, hvorved der er skaffet oplysninger om disse forhold. I en del tilfælde er J. Helms registreringer fra 2. halvdel af 1800-årene de bedste, eller eneste oplysninger, idet nyere restaureringsarbejder kan have ændret på forholdene sådan som han var i stand til at se dem. Mens J. Helms er den første der mere indgående beskæftiger sig med tufkirkerne og dermed naturligvis også med anvendelsen af materialet, er senere oversigtsværker som *Danmarks Kirker*, meget svingende i kvaliteten af oplysningerne. Særlig bindet om Tønder amt (1957), indeholder kun særdeles sparsomme oplysninger om materialernes fordeling og anvendelse, mens f.eks. tagværkerne beskrives indgående, ligesom antallet af munkestensklifter på én meter vises en del opmærksomhed. I bindene fra Ribe amt (1979-) har dette forhold ændret sig en del og der gives generelt gode oplysninger. De steder hvor det oftest kniber med oplysninger er typisk i gavlene, f.eks. murtrekanten mellem skib og kor (over triumfmuren), samt i hvælv over evt. apsis. Der er næppe tvivl om, at man fra udgivelsen af Tønder amt, til udgivelsen af Ribe amt, ser resultatet af en forskningsmæssig udvikling, snarere end ændrede vilkår for at meddele oplysningerne.

Kirkerne, hvori tufsten indgår som et bygge-

Fig. 2. Kortudsnit over Sydvestjylland, med placeringen af de registrerede kirker. Kun Viborg Domkirke, Halk kirke og Ketting kirke falder udenfor. Numrene henviser til appendix 1. Efter J. Helms, H. Haiduck og Newig, med rettelser.

materiale, kan opdeles i forskellige grupper, afhængig af materialetyper, samt rækkefølgen for deres anvendelse. Som det fremgår af tabel 1, er der næsten lige så mange kombinationer som der er materialer. Det er dog muligt, gennem en lidt forsimplet fremstilling, at få et nærmere overblik over materialeanvendelsen og -fordelingen. På figur 3 ses det således, at »rene« tufkirker i virkeligheden er ret fåtallige, kun ca. 11, samt at de hovedsaglig ligger i nærheden af Ribe, på nær to ved Varde å. Desuden er det klart, at kirker der er påbegyndt i tuf, men afsluttet enten i kvadre eller tegl, ligger koncentreret tæt omkring Ribe, med en enkelt klumpning ved Ballum. Kirker der er påbegyndt i kvadre og afsluttet i tufsten ligger, med én undtagelse, alle nord for Ribe, mens kirker påbegyndt i kvadre og afsluttet i en kombination af tegl og tuf fordeler sig nærmest jævnt over hele området. Af kronologisk betydning kan det være, at mens tuf anvendes før eller samtidigt med tegl, ses tuf aldrig at afløse tegl, eller afslutte en kirke der var påbegyndt i tegl. Lige så vigtigt er det, at et ret stort antal, ca. 18, bygges eller færdiggøres på et tidspunkt, hvor teglsten enten blandes direkte med tuf (eks. Sneum, Ballum, Arrild) eller danner den ene side af en kassemur (eks. Jernved).

Dateringen af kirkerne hvor tuf indgår, hviler stadig hovedsaglig på et stilistisk og arkitektonisk grundlag. Dette giver næppe mulighed for en dateringsramme mindre end ca. et halvt århundrede, og oftest er man henvist til videre rammer (7). Gennem de sidste ca. 10 år har man dog arbejdet målrettet på at gennemføre en dendrokronologisk dateringer af udvalgte kirkers tagværker, i tilfælde hvor det har kunnet antages at være oprindeligt, d.v.s. samtidigt med bygningen, eller i det mindste middelalderligt (8). Formålet har været dels at datere kirkerne mere præcist, men også at forsøge at følge tempoet i det enkelte kirkebyggeri, idet det kunne iagttages, at tagværkerne ofte skiftede karakter i de enkelte bygningsafsnit, eller indenfor dele deraf. Endnu er dette arbejde dog ikke så fremskredet at et samlet billede kan tegnes. Vigtigheden af dette arbejde skal her blot illustreres af Hviding kirke, der tidligere har været ret forskelligt date-

ret. J. Helms mente at kirken er opført i første halvdel af 1200-årene, K. Krogh henfører den til 1100-årene. E. Møller mener kirken er opført i 1100-årenes slutning, mens Moltke, på baggrund af de rune-numrerede spærfrag, daterede disse til ca. 1175-1250, evt. indsnævret til 1200-1250. Den dendrokronologiske undersøgelse viste overraskende, at spærrene i både kor og skib kunne dateres så sent som 1254-55. Hvorvidt dateringerne kan henføres til kirkens opførelsestid eller de daterer forhøjelsen af skibet, kan stadig diskuteres. Mest overbevisende er det dog, at det er selve opførelsen der dateres. Med denne datering rykker Hviding kirke, fra at være opfattet som en af den ældste, til at være blandt de yngste.

Ål kirke, der er startet i kvadre og afsluttet i tuf, består af kor og skib. Koret er dendrodateret til 1191, dog kun ud fra en enkelt prøve. Brøndum kirke, der udefra set er en kvadrekirke, med tuf og tegl indvendigt i apsis og kor, fik først tag over apsis i 1240'erne. Man kan således ikke se at materialeanvendelsen har fulgt nogen fast rækkefølge. Lokale ressourcer, leverancesvigt, prestige eller tradition i forbindelse med materialevalg kan således være afgørende for den endeligt udformning (9).

Tuf indgår ikke i kirker eller klostre opført i anden halvdel af 1200-årene eller senere. Teglen har på dette tidspunkt tilsyneladende endeligt udkonkurreret den importerede tuf. Normalt er tuf kun anvendt i de »primære« afsnit af kirkerne, mens senere tilføjelser eller ændringer er gennemført i tegl. Ribe Domkirke adskiller sig dog herfra, idet de sekundært indsatte hvælv i tværskibet er af tuf, mens der til højkirkens hvælv er anvendt både tuf og tegl. Det er dog et åbent spørgsmål, om der overhovedet er gået nogen længere tid mellem færdiggørelsen af midterskibet og beslutningen om at overhvælve det. Denne anvendelse af tuf ved sekundært indsatte hvælv sker antagelig i 2. fjerdedel af 1200-årene.

Ribe Domkirkes vestlige afsnit antages at være færdigt ca. 1225, med anvendelse af både tuf og tegl. Hvis man antager (med fare for en ringslutning), at tegl tages i anvendelse i domkirken på ca. samme tidspunkt som det anvendes i omeg-

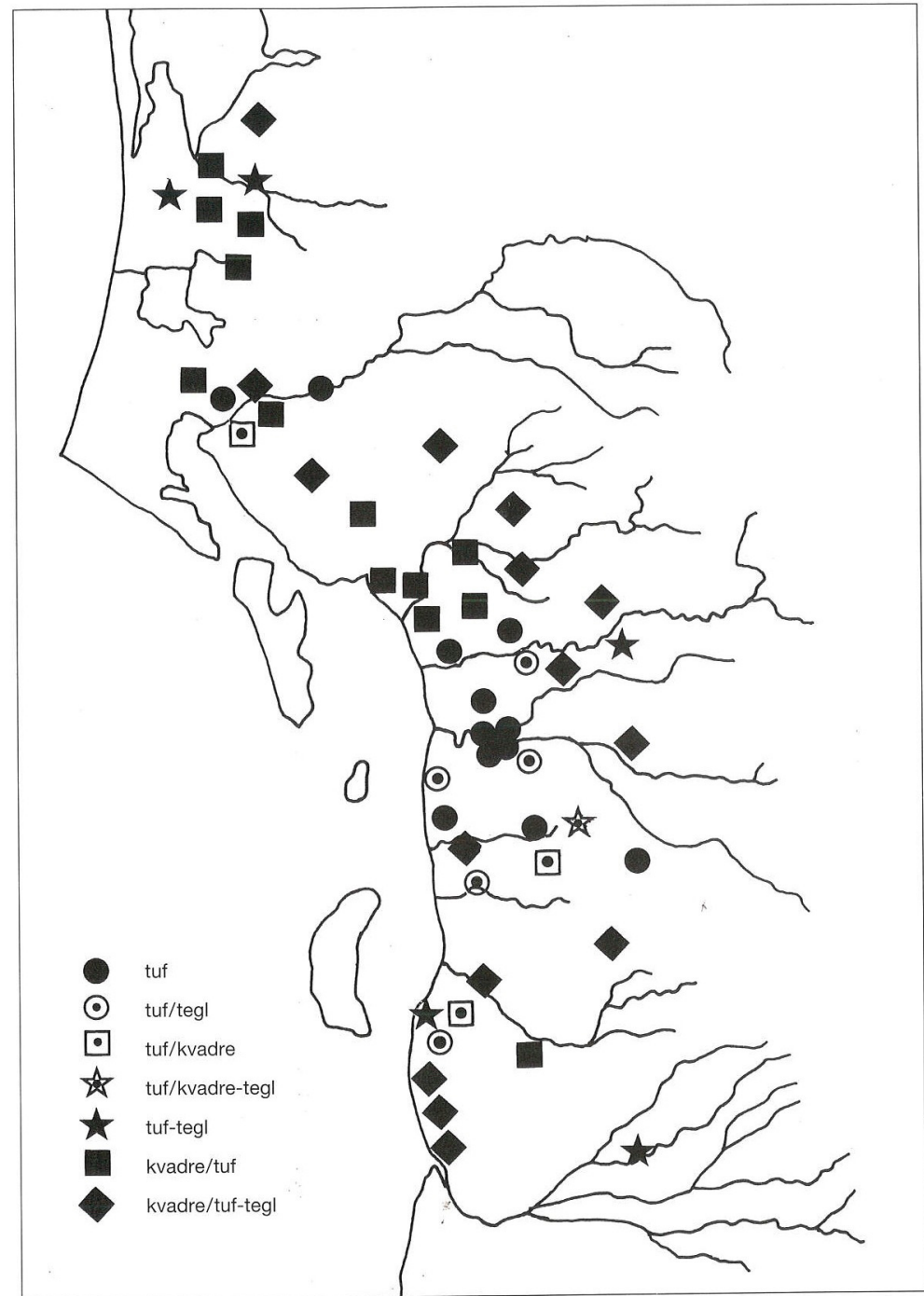

Fig. 3. Kirkerne fordelt efter lidt forsimplet materialefordeling. Skråstreg / angiver kronologisk forskel, eks. tuf før kvadre, mens bindestreg - angiver at materialerne er anvendt samtidigt, eks. tuf og tegl.

nen, samt at dette finder sted efter ca. 1200, følger at den store andel af landsbykirkerne, hvor tuf blandet med tegl afslutter en kirke påbegyndt i kvadre, ikke kan være afsluttet før tidligst ca. 1200. Når dendrodateringerne af f.eks. Ål kirkes kor til 1191, Kalvslund til 1225-50 og især Hviding kirkes datering til 1254-55 tages med, må det overvejes om ikke byggeriet med tuf i stor udstrækning skal henføres til den seneste del af 1100-årene og første halvdel af 1200-årene. Der findes endnu ikke dendrodaterede landsbykirker opført af tuf fra tiden omkring 1150 eller lidt senere. Muligheden for dette består dog stadig, idet kernen af kirker påbegyndt i tuf, hovedsagligt knyttet til området tæt om Ribe, endnu ikke, i den udstrækning det nu kan lade sig gøre, er dateret nærmere. I Danmarks Kirker, anses tufstensimporten at være ved endnu til 1200-årenes midte, hvor materialet bruges i Domkirkens hvælv. Starttidspunktet menes at høre sammen med opførelsestidspunktet for enten den nuværende kirke, eller måske forgængeren – Thures kirke. På tidspunktet hvor dette skrives (1963), tør man ikke sætte en nærmere datering på (10). Senere under udarbejdelsen af bindene om Ribe Domkirke, samt artikler i forbindelse hermed, dateres opførelsen af den østligste del af kirken til tredje fjerdedel af 1100-årene, således at apsis og det meste af tværskibet er, om end ikke færdigt, så i hvert fald med rejste mure senest i 1176, hvor dele af det mærkes af brand (11).

H. Haiduck daterer tufstenskirkerne i det tyske kystområde til at være opført i tidsrummet fra midten af 12. århundrede frem til slutningen af 12. århundrede (12). Dateringerne af kirkerne hviler her udelukkende på stilkriterier.

Mængdeberegning af tuf

For at nå frem til mængden af importeret tufsten, har det været nødvendigt at gennemgå alle samtlige kirker på baggrund af de oplysninger om materialeanvendelse som er fremgået af enten J. Helms eller Danmarks Kirker. Kirkernes mål stammer fra de publicerede grundplaner og opstalter. Hvor målsatte opstalter ikke findes publiceret, er der anvendt et skøn. I en del tilfælde har det ikke været muligt at fastslå materialets art eller omfang af anvendelsen. Her beror

mængden da på et »restriktivt skøn« – for meget i tvivl, da beregnet som om der også oprindeligt var anvendt andet materiale end tuf, eller beregning udeladt. I en lang række tilfælde er tuffen ikke bevaret i fuld udstrækning som følge af senere tilføjelser, nedrivninger eller skalmuringer.

Da det grundlæggende jo er at skønne den importerede mængde – ikke den bevarede – har jeg beregnet kirken, som man kunne formode den har set ud ved færdiggørelsen. I nogle tilfælde, hvor apsis er nedrevet, er materialeanvendelsen skønnet ud fra koret og evt. skibet (eks. Kalvslund og Lintrup). Murene beregnes ud fra at være kassemur med et enkelt lag sten på hver side. Det antages ikke, at der i større mængde indgår tuf i kassemurenes indre (13). Endelig er det jo væsentligt, ved omregning fra antal kvadratmeter til kubikmeter, hvor brede de enkelte sten er. Bredden af stenene varierer tilsyneladende en smule. Helms angiver den til at være ca. 5-6 tommere (13-15,6 cm), Rohde anvender en bredde på 15 cm, Haiduck opgiver den til at være mellem 10 og 15 cm (14). En del steder ses det, at stenene i et enkelt skifte er sat på højkant, hvorfor bredden kan aflæses direkte. Det gælder i f.eks. Vilslev og Hjortlund kirker, hvor bredden er 15 til 18 cm og Jernved kirke, hvor bredden er 18 cm (15). Ved omregningen er anvendt to tykkelser, 16 og 18 cm, således at kubikmetermængden i Tabel 1 angives som et interval.

I det følgende skal gives et par eksempler på mængdeberegningen, idet det ville være for omfangsrigt at fremlægge en detaljeret redegørelse i alle tilfælde.

Hostrup Kirke, Skast Herred
Kirken der nu består af et romansk kor (øst-forlænget) og skib, samt et sengotisk tårn og våbenhus (fig. 4), har i sin oprindelige form bestået af apsis, et kortere kor, samt skib. Apsis giver sig til kende i krumme genanvendte sokkelsten i korforlængelsen. J. Helms beskriver kun materialeanvendelsen sporadisk og ved andenhåndsoplysninger (16). I Danmarks Kirker beskrives kor, triumfmur og skibets sydmur som opført af tuf, mens skibets nordmur og vestgavl er af kvadre (17). Indervæggens materiale oplyses ikke. Det antages dog, at de er af samme materiale som ydersiden, hvilket trods alt er det normale, selv om afvigelser findes flere steder. Ingen steder

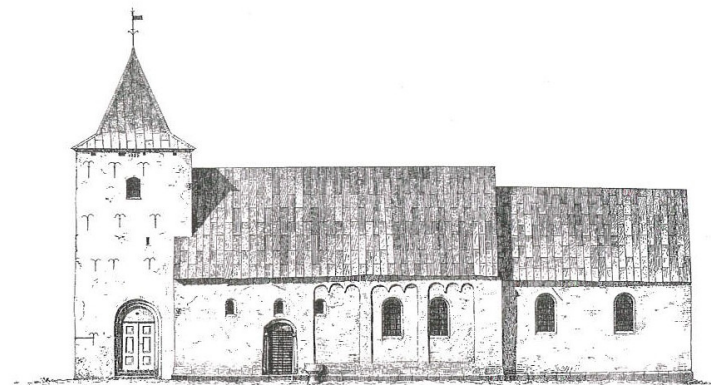

Fig. 4. Hostrup kirkes sydside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danmarks Kirker.

nævnes materialet i gavlen mellem skib og kor. På en snittegning af triumfmuren i J. Helms fremgår det dog, at der tilsyneladende er anvendt kvadre eller råt kløvede kampesten (18). Apsis og det oprindelige kors østgavl og gavltrekan, antages at være helt opført af tuf, i lighed med den østlige del af kirken.

Regnskabet kommer dermed til at se således ud:

Apsis	(10x3,5)x2	70 m ²
Hvælv i aps. anslået		20 m ²
Opr. kor	(5x4x2)x2	80 m ²
Kortrekant	((6,5x):2)x2	26 m ²
Triumfmur	((6,5x4,5)-15m ²)x2	28 m ²
Skib, sydv.	(15x4,5)x2	135 m ²
Ialt		359 m ²

Omregnes de 359 m² til kubikmeter ved hjælp af tykkelsen 0,16 og 0,18 meter, bliver den omtrentlige mængde tuf i Hostrup Kirke ca. 57-65 m³.

Roager Kirke, Hviding herred
Kirken fremstår med romansk apsis, kor og skib samt senmiddelalderligt sakristi, tårn og våbenhus. Materialet angives i Danmarks Kirker til at være tuf, blandet med enkelte munkesten og få kvadre. J. Helms oplyser nærmest ikke om materialeanvendelsen, ud over at kalde kirken et typisk eksempel for Ribeegnens tufstenskirker (19). Det er skønnet rimeligt at opfatte kirken som helt opført af tuf, idet den sparsomme anvendelse af andet materiale (oprindeligt?) ikke ændrer væsentligt på udregningen.

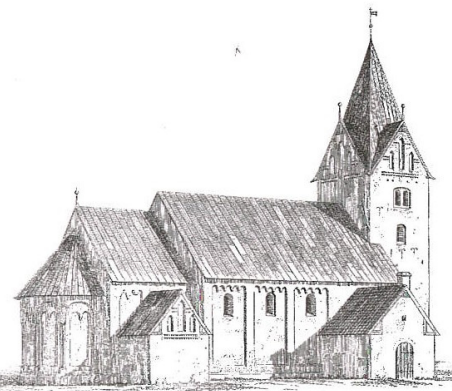

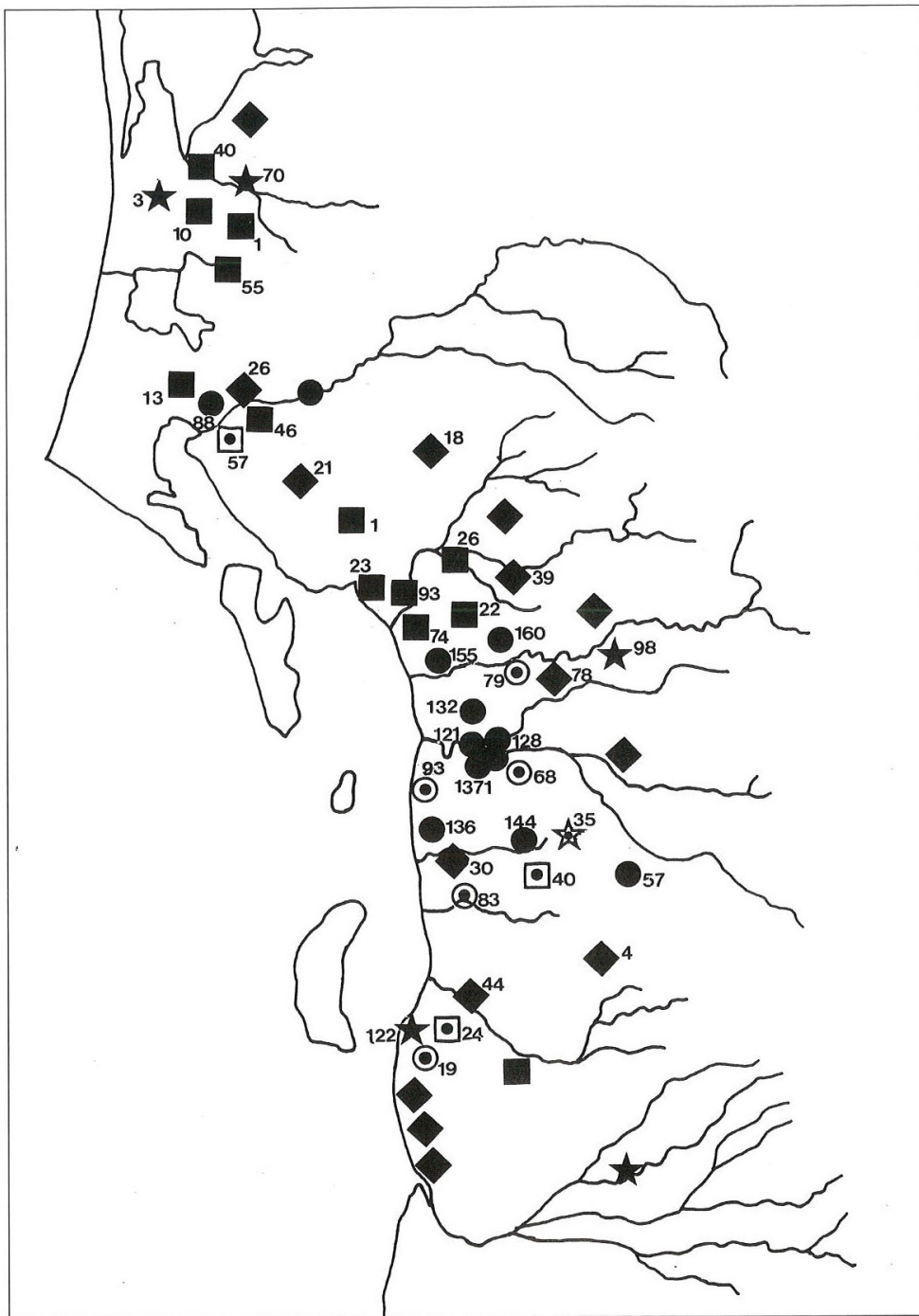
Fig. 5. Roager kirke set fra nordøst, uden mål. Tegnet af H. Hansen. Efter J. Helms.

Opmålingen giver følgende resultat:

Apsis	(9,5x4,2)x2	80 m ²
Apsishvælv	Skønnet	20 m ²
Kormurre	((5,7x5,5)x2)x2	125 m ²
Kortrekant	((7,5x5,5)x2):2	41 m ²
Triumfmur	((7x5,8)-20m ²)x2	41 m ²
Skibmurre	((16,5x5,8)x2)x2	382 m ²
Vestmur	(9x5,8)x2	104 m ²
2 gavle	((9x6):2)x2)x2	108 m ²
Ialt		901 m ²

Omregnet til kubikmeter, bliver den omtrentlige anvendte mængde tuf ca. 144-162 m³.

Af appendix 1 og fig. 6 fremgår det, at der til en landsbykirke opført næsten udelukkende af tuf

medgik mellem 100 og 150 kubikmeter tuf. Mængden af tuf i områdets katedral – Ribe Domkirke – svarer til mindst 10 landsbykirker, ikke under ca. 1400 kubikmeter. Det er også klart, at der i kirker bygget af blandede materialer kan indgå stærkt varierende mængder tuf, helt ned til ca. 1 kubikmeter i tilfælde hvor tuffen kun bruges ved f.eks. vinduesstik.

Den samlede mængde tuf der indgår i kirker indenfor det nuværende danske område, andrager som et minimum ca. 4000 kubikmeter. Selv når det må formodes at alle kirkerne tilsammen er opført over en forholdsvis lang periode, ca. 75 til måske 100 år, er det klart at der er tale om en betragtelig mængde.

Transportskibe fra 11-1200-årene

Tufsten blev brudt i det mellemrhinske område nær Andernach og herfra transporteret videre til store dele af det nordvesteuropæiske område. For de rhinske kirkers vedkommende har transporten vel været nærmest direkte, mens den for de oversøiske områder antagelig har passeret udskibningshavne ved Rhinens munding. Abbed Sibrandt fortæller i levnedsbekræftelsen af sin forgænger abbed Frethericus ved Mariengaarde kloster nær Dokkum i Friesland, nedskrevet ca. 1230 (20):

»I den tid <ca. 1170> blev nemlig de Sten, som almindeligt kaldes Dufsten, i stor Mængde bragte ned af Rinstrømmen til Deventer og Utrecht for at sælges der. Men nu skete det, medens de vare der og gik omkring paa de Skibe, som laa ladede med Sten....«

Kilden fortæller flere vigtige ting, hvis man tør stole på dens udsagn. Citatet indledes med »I den tid...« – det foregår altså tilsyneladende ikke mere i nogen stor stil (ca. 1230). Dette kan have mange årsager, f.eks. ændring af ruten, salgsstedet eller mængden, hvilket jo evt. kan drages i tvivl når man ser på de danske kirker, hvor der tilsyneladende i rigelig mængde bruges tuf langt ind i 1200-årene (21). Desuden omtales salgsstederne Deventer og Utrecht (fig. 1), hvor det fortælles at

skibene lå lastede med tuf. Betyder det, at det er de samme skibe der bragte tuffen ned af Rhinen, der også varetager den videre transport frem til bestemmelsesstedet, eller har der foregået en omlosning? Hvis ikke, må det vel dreje sig om rhinske eller frisiske skibe. Et sådant skib, Brügge-skibet der kan medføre en last på ca. 14 tons, bruger Rohde da også som »type«-skib, i sine beregninger vedr. sejladsen på Eider/Tree-ne (22). Ganske vist har Brügge-skibet en væsentlig ældre datering, ca. 5.-6. århundrede (23), men Rohde opfatter nok korrekt typen som fortsættende helt op i 12. århundrede.

En række forfattere har beskæftiget sig indgående med udviklingen af de forskellige skibstyper, både rent skibsteknisk, men også størrelsesmæssigt. Dermed har spørgsmålet om skibenes lasteevne som et mål for handelens omfang og til dels intensitet også været behandlet adskillige gange (24). Mens D. Ellmers overvejende har sin tyngde i den europæiske »frühmittelalter«, altså hovedsagligt i tiden før den danske middelalder, omfatter O. Crumlin-Pedersens oversigter også hovedparten af dansk middelalder.

Blandt de efterhånden talrige fund af skibe eller skibsdele der kendes fra vikingetiden og middelalderen, kan en mindre del henføres til 12.-13. århundrede. I det område hvor transporten af tufsten til Danmark er relevant – altså mellem Rhinmunden og Sydvestjylland, må der generelt regnes med to skibbygningstraditioner – den nordiske og den frisiske. Den generelle opfattelse af den frisiske type, koggen, som det rummelige og bastante lastskib, kan ikke længe opretholdes. Fundene viser tydeligt, at især i 12. århundrede og nok også i dele af 13. århundrede havde skibe bygget i nordisk tradition mindst lige så stor lastekapacitet, eller mere, end de jævnaldrende kogger. O. Crumlin-Pedersen beskriver f.eks. Kollerupkoggen som en lav smal flodbåd. Først gennem den senere del af 13. og 14. århundrede, voksede koggen til anseelig størrelse, efter at have overtaget en række konstruktionsdetaljer fra nordiske og evt. engelske skibe (25). Selv da, lastede en kogge som Bremen-koggen noget mindre end f.eks. det nordiske Bergen-skib gjorde ca. 100 år tidligere.

Fig. 6. Kirkerne fordelt efter lidt forsimplet materialefordeling, jvf. fig. 3. Desuden er mængden af anvendt tuf angivet i kubikmeter, beregnet med 16 cm tykke sten.

På baggrund af skriftlige kilder, tolddokumenter, landskabslove og bylove m.m., har Heinsius opregnet den maksimale lasteevne på en række skibe (26). I perioden 1120-1170 opregnes seks tilfælde, hvor lastvægten svinger mellem 6,9 og 34 tons. I perioden 1188-1241 opregnes tolv tilfælde. Variationerne er her særdeles store, fra 8 tons til ikke mindre end 301 tons pr. skib. Overleveringerne er naturligvis præget af tilfældigheder og Heinsius's regnekundskaber og omgang med kilderne kritiseres da også hårdhændet og tilsyneladende berettiget af O. Ventegodt (27). Han ender med at konstatere, at der ikke findes talmateriale der oplyser eksakt om skibenes størrelse i det 13. århundrede, samt at de ofte meget store skibe, som Heinsius mener at kunne opregne, nok ikke har eksisteret, eller i det mindste kun som undtagelser. O. Ventegodt beskriver i stedet for en række tilfælde, hvor love eller toldruller giver oplysninger om skibenes størrelse i 13. og 14. århundrede (28). For eksempel indføres i 1224 en toldrulle på Rygen af Fyrst Vizlav, hvor todsatserne angives for skibe under 12 læster, mellem 12 og 18 læster, samt over 18 læster (1 læst = 2 tons). Ventegodts argument er at sådanne dokumenter og regler, der skulle anvendes i dagligdagen til fortoldning eller fastsættelse af priseløn mere nærmer sig det virkelige liv, end Heinsius' spekulative opgørelser. Det mest almindelige, set på baggrund af de skriftlige kilder, har således nærmere været skibe, der kunne medføre maksimalt op til 30-40 tons last.

Hvis man ser på transporten af tuf til Sydvestjylland og man antager at den tog sit udgangspunkt i Deventer eller Utrecht, foregår den første del af rejsen på floder, mens den øvrige del er henlagt til nordsøen. Det har i den forbindelse ofte været foreslået, at man rejste »indenskærs«, altså øst om vadehavsøerne, for derved at opnå sejllads i roligt og beskyttet farvand. Med mit (ringe) kendskab til Vadehavet, der jo reelt enten er tørlagt eller med kun lidt vand i størstedelen af døgnet, kan jeg ikke let forestille mig at det har været praktisk muligt. Transporten må være foregået vest om øerne, men naturligvis med mulighed for i dårligt vejr, via render og dyb at søge ind i læ af øerne. Vel ankommet til bestemmelsesområdet, skifter sejladsen igen karakter. Der kan fortsættes et stykke op ad de større åer (Ribe å, Kongeåen, Sneum å og Varde å som de

vigtigste). Disse vandløb har dog ikke givet samme mulighed for dybdegang, som tilfældet var i Rhinmundingen, så enten har skibenes størrelse været tilpasset de sydvestjyske forhold, eller man har losset om i mindre skibe, eks. ved Hviding nakke der ikke blot senest i slutningen af 1200-årene, men også senere i middelalderen beskrives som et af Ribes ind- og udskibningssteder (29). En sådanne omløsning har i alle tilfælde været nødvendig i størsteparten af tilfældene, idet mange af kirkerne med tuf er placeret så østligt i tilknytning til vandløbene, at sejllads med selv gennemsnitlige skibe må anses for udelukket.

Det er tidligere nævnt, at kirkerne ofte består af forskelligt materiale i forskellige afsnit af kirkerne. Der kan også i en hel del kirker iagttages byggestop, enten ved et materialeskifte, eller ved ændrede skifter eller udsmykning indenfor det samme materiale. Det gælder f.eks. Hviding, Hunderup, og Vilslev kirker. Et sådant byggestop kan naturligvis være forårsaget af mange forskellige forhold, eks. vinter, mangel på byggemateriale, økonomi, ufred m.m. Samtidig ved vi jo intet om hvordan et sådant byggeri blev organiseret. Lå alt materiale parat, eller skaffede man sig det løbende? Hvis man kan forestille sig, at byggestoppet var foranlediget af at materialerne var opbrugt, kan mængden af tuf i ét byggeafsnit evt. bruges til at anslå en samlet ankomst af materiale, hvad enten det så foregår i ét eller flere skibe. Det mest klare vidnesbyrd fremkommer sandsynligvis i tilfælde hvor der samtidig opstår et materialeskifte i byggeriet, hvilket ellers langt fra er tilfældet.

Hviding kirke anføres at være opført i mindst to tempi, hvor første fase bestod i opførelsen af apsis, kor og triumfmur, mens skibets langmure netop afsættes (30). Til den første fase medgår ca. 400 m² tuf, svarende til mellem 115 og 130 tons (31).

I Hunderup kirke fornemmes ankomsten af én ladning tuf meget klart. Kirkens fundamenter er udlagt på én gang og derefter er murene påbegyndt i kvadre. På et tidspunkt skiftes der til tuf, således at de øvre dele af koret og triumfmuren, samt de nederste dele af nordmuren i skibet er opmuret i tuf. Den resterende del af kirken færdiggøres igen i kvadre. Tuf anvendes til ca. 140 m² murværk, svarende til mellem 40 og 45 tons (32).

Havskibe	Type	Datering	Lasteevne (tons)	Dybdegang (meter)
Lynæs 1	Nordisk	ca. 1150	60	1,5
Bergen	Nordisk	ca. 1240	160	2,2
Bremen	Kogge	ca. 1380	125	2,6
Kystskibe				
Kollerup	Kogge	1150-1250	35	1,3
Kalmar	Kogge	13.-14. årh.	*15	1,2
Kyholm	Nordisk	13. årh.	<15	0,9
Ellingå	Nordisk	13. årh.	<15	1,0
Eltang	Nordisk	?	19	0,9

Fig. 7. Lasteevnen for hav- og kystskibe i perioden ca. 1100 til ca. 1400. Lasteevnen er beregnet som fuldt lastede skibe, med et fribord på 42% af midtskibshøjden. Dybdegangen er tilsvarende ved fuld last. Efter Crumlin-Pedersen 1991 og Ellmers 1984. *Ellmers sætter lasteevnen for Kalmarkoggen til 20 tons.

Vilslev kirke, er som Hviding en ren tufkirke. Både Helms og Danmarks Kirker registrerer et byggestop umiddelbart vest for triumfmuren, mens det i Danmarks Kirker også sandsynliggøres at der har været et byggestop længere mod vest, således at den vestlige afslutning af skibet er opført for sig (33). Der består ligeledes en mulighed for at skibets langvægge er opført hver for sig. Endelig omtales en »modernisering« eller ombygning af apsis og kor, der dendrokronologisk kan dateres til 1230'erne (34). I det følgende regnes der dog med tre faser: apsis, kor og triumfvæg, skibets vægge, samt vestlige afslutning. Til den 1. fase blev der anvendt ca. 380 m² tuf, i 2. fase ca. 335 m² og i 3. fase ca. 257 m², svarende til henholdsvis 109-123 tons, 96-108 tons og endelig 74-83 tons (35).

Sammenligner vi de mængder med skibenes lasteevne, som den fremgår af fig. 7 og O. Ventegodts angivelser, er det klart at det er rimeligt at antage at der har været adskillige skibe involveret i transporten af tuf til den enkelte kirke. Kun ladningen til Hunderup kirke, ca. 40-45 tons, kan med nogen rimelighed siges at være transporteret på én gang, ved anvendelsen af f.eks. et skib af Lynæs-type. Også en kogge som Kollerupkoggen nærmer sig en lasteevne der modsvarer den mængde der er anvendt til Hunderup kirke.

Transporten af tuf til Sydvestjylland

De sten der blev transporteret til Danmark, var antagelig enten færdighuggede, eller næsten færdige. Det viser enkelte fund af tufsten, f. eks. Var-

de å og nedenfor Sneum Kirke, tæt ved og i Sneum å (36). H. Jankuhn nævner færdige tilhuggede sten af tuf, som en af de væsentlige fundgrupper i havneområdet i Hollingstedt. De samme fundsteder anvendes også i Danmarks kirker til at sandsynliggøre at det var færdige sten der ankom til landet (37). H. Haiduck mener dog, grundet fund af tabte sten i vandet ved Langwarden, at den endelige bearbejdning af stenene først fandt sted på byggepladsen. De fundne sten viste nemlig forskellige grovere bearbejdning og former der var enten trapetzagtige eller polygonale (38). Hvad enten det ene eller det andet er tilfældet, har det næppe stor indflydelse på den mængde, rumfang eller vægt, der blev transporteret af gangen. Selv de lidt uregelmæssige sten fra Langwarden har kunnet stables rimelig tæt.

Det antages almindeligvis, at tuffen blev bragt til Danmark på skibe tilhørende danskere. J. Helms mener at jyske mænd kom til Deventer og Utrecht for at skaffe sig byggemateriale og vistnok i regelen også selv førte det hjem på egne skibe. Elna Møller skriver kort og godt, at den slags bygningssten blev Ribeskippernes last hjemad. H.K. Kristensen skriver, at danskerne købte og hjemførte stenene i Utrecht eller Deventer, hvad enten det så skete som returballast, eller man har skullet hente den i snarhed til igangværende byggeri. Samme sted nævnes også Utrechts toldrulle fra 1100-årene, samt stadfæstelsen af retten til at opkræve told af danskerne (39).

Størrelsen af skibene kan ikke bedømmes nærmere, ligesom det er vanskeligt at afgøre om det foregik om bord på skibe af frisisk type (tidlig

kogge), eller nordisk type (klinkbyggede skibe). Der er jo heller ingen der vil afvise at en dansker kunne være ejer af et skib af frisisk konstruktion, eller at transporten foregik på skibe af begge grundtyper og af forskellig størrelse. Fund af skibsvrag viser da også at det antagelig ikke har den store betydning om det var et skib af den ene eller anden herkomst, idet lasteevnen stort set var den samme, nemlig sparsomme 15-20 tons i al almindelighed. Kun enkelte fund, som Lynæs-skibet eller Kollerup-koggen, samt de øvre grænser i f.eks. toldrullerne, viser at der også fandtes skibe med noget større lasteevne, helt op mod 60 tons. Først noget senere, i 1300-tallet, kendes de fuldtudviklede kogger, med lasteevne over 100 tons men de lybske pundtoldbøger fra 1368-69 viser, at småskuderne mellem Lübeck og Danmark er tal-rige også på den tid.

Til opførelsen af en landsbykirke i tuf, medgik der som tidligere nævnt ca. 100-160 m³ tuf, svarende til 180-288 tons. Omregnet til fulde skibsladninger i størrelsen 15-20 tons, svarer det til mindst 9-15 skibe. Omregner man hele den mængde der er importeret, minimum 4000 m³ eller 7200 tons, er der ialt afskibet mindst 350-400 skibe fuldt lastede med tuf, i den periode på ca. 75-100 år, hvor importen tilsyneladende stod på. Ser man isoleret på sagen må man regne med, at importen ikke har været jævn, men afhængig af det igangværende kirkebyggeri.

Det ligger imidlertid underforstået i de fleste formuleringer vedr. transporten af sten, at det »blot« har haft karakter af en art ballast og altså ikke udtryk for nogen egentlig import – når skibet nu alligevel var tomt, kunne man lige så godt fylde det med tuf og sejle hjem. Mest tydeligt skriver H.K. Kristensen det (se ovenfor, note 39), men også bag E. Møllers formulering kan der ligge den opfattelse. Tidligere har E. Møller dog været medforfatter til opfattelsen af, at importen, efter ca. 1170 og 25-50 år frem var ret omfattende (40). H. Matthiessen er bevidst om den store mængde. Han beskriver situationen male-risk, med bjerge af sten der af hundreder og atter hundreder af skibe blev fragtet til Sydvestjylland – en færdsel af mægtige dimensioner. Trods dette mener H. Matthiessen ikke at man drog til Utrecht og Deventer med det formål at hende tufsten. Han ser tuf-lasterne som returvarer eller ballast (41). J. Helms formulerer sig som den

eneste på en måde så man kan opfatte det som en bevidst handling – årsagen til at man tager til Utrecht eller Deventer. I mine øjne er det at opfatte transporten af tuf som en mere eller mindre tilfældig ballast helt uantagelig. Ganske vist kender vi ikke værdien af tuffen – om den var dyr at anskaffe i forhold til indenlandske materialer – frem for alt kvadre senere tegl, eller om årsagen kan have været at den faktisk var billigere. Abbeden fra Mariengaarde Kloster nær Dokkum i Friesland, beskrev sin forgængers rejse efter sten medførende en »stor sum« penge. Da pengene tabes og ved et under reddes, ser det naturligvis også bedst ud i eftertidens lys, hvis der var tale om en stor værdi. J. Helms skriver angående den lille kirke i Hjortlund, at der nok har været små kår i det lille hedesogn. Ikke en eneste granitkvader er det blevet til – heller ikke som sokkel. At de så alligevel er istand til at bygge deres kirke næsten udelukkende af tuf, ser Helms som et klart tegn på, at tuffen har været til at få fat på for en forholdsvis billig pris (42). Værdien af denne argumentation er nok tvivlsom. Sct. Clemens kirke i Ribe, var således funderet på samme måde – altså uden granitsokkel (43) Også i forbindelse med den overraskende sene datering af Hviding Kirke foreslåes, at en af årsagerne til den sene brug af tuf kunne være at prisen faldt og byggherren derfor handlede ud fra nøgterne økonomiske overvejelser (44). O. Ventegodt fremfører i forbindelse med de lidt senere Ummelandsfarere, at ballast var nødvendig for et ordentligt lastet skib. Indtagelsen af en billig ballast, må dermed betyde at man ikke har kunnet få anden last (45). Et økonomisk smæk til skipper og ejer, hvad enten det har været samme mand eller ej, lurer lige om hjørnet.

At indplacere tuffen i en større handelshistorisk sammenhæng er særdeles vanskelig. Gennem de senere år er middelalderens handel og skibenes ruter blevet diskuteret indgående, især på baggrund af den importerede keramik's udsagn samt de overleverede skriftlige kilder (46). Hvor man tidligere måske mere opfattede handelen som en rute eller sejlads mellem to punkter, mener bl.a. P. K. Madsen at skibene indgik i en form for årstidsbestemt trafik f.eks. Nordsøen rundt, eller med sejlads ind i Østersøen. I en sådan trafik bliver transporten af tuf fra Rhinmunden til Sydvestdanmark blot et

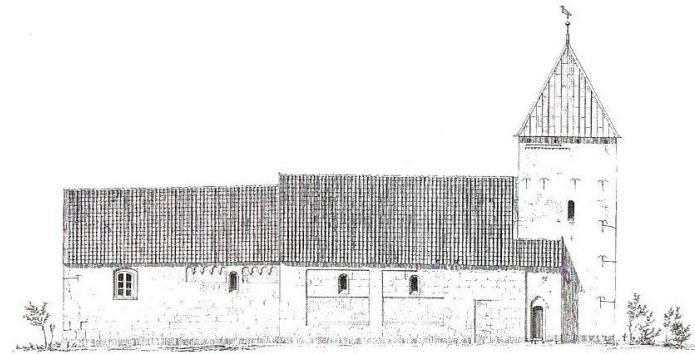

Fig. 8. Hunderup kirkes nordside, målt og tegnet af V. Koch 1885. Bemærk materialeskiftet øverst i koret og nederst i skibet, der medfører brug af lisener og buefriser. Efter Danmarks Kirker.

enkelt led i et større system. Den økonomiske værdi for skipperen eller ejeren af denne ene fase af sejladsen kan derfor være beskeden, ligesom tuf-lastens værdi i forhold til værdien af en last på nogle af de andre sejlads i rundfarten kan være begrænset. Også »internt« i en enkelt last kan tuffen være økonomisk underordnet, hvis prisen eller værdien på tuffen, der måske udgør 90% af en medført tonnage, langt overskrides af en lille mængde kostbare handelsvarer, eksempelvis dyrt klæde eller krydderier. Hvis man således betragter handelen ud fra et rent økonomisk synspunkt har tuffen antagelig ikke haft den store værdi.

Man kan imidlertid også vælge kun at se på mængden, tonnagen, af varer ført til Sydvestdanmark i slutningen af 1100-årene og første halvdel af 1200-årene. Selv om både de arkæologiske og skriftlige kilder svigter os, er der set fra mit synspunkt næppe tvivl om, at tuffen har udgjort en væsentlig og markant *importvare*.

Det vigtigste i denne forbindelse er også, at man netop ikke indfører stenene som en slags hovsa-last, men at man sammen med stenene indfører et komplet formsprog og en færdigdan- net arkitektur, der ellers er totalt fremmed i Danmark. Selv en kirke som eks. Hunderup, med sit ærke-jyske kvaderudseende, skifter i en enkelt mellemfaldende byggefase ikke bare materiale, men så sandelig også arkitektur (fig. 8). Tufsten hænger nærmest ubrydeligt sammen med lisener og buefriser. Bag en så klar sammenhæng mellem materiale og arkitektur, ligger der efter min mening et helt bevidst rationelt valg.

Afslutning

Den række af beregninger der ligger til grund for mængden af importeret tuf, samt de generelt ikke særligt detaljerede oplysninger om materialeanvendelsen i de enkelte kirker, betyder naturligvis at tallene er behæftet med en anelig usikkerhed. Egentligt betyder det dog ikke noget væsentligt.

Når et fuldt lastet skib normalt kun kunne transportere 15-20 tons tuf og en landsbykirke næsten helt opført af tuf krævede mellem 180 og 288 tons tuf, var det ikke skibets størrelse der var afgørende for valget af materiale. Accepten af disse betingelser for byggeriet har tydeligvis sin grund i et bevidst valg af materiale og fromsprog. Der ses så godt som ingen tilfælde med en helt sammenblandet materialeanvendelse, som kunne antyde at man pludselig havde kunnet skaffe sig et parti kvadre, tuf, tegl eller andet materiale, som så umotiveret er anvendt så langt det nu rakte.

Om en mængde på mindst 7200 tons, eller mindst 3-400 skibe i løbet af 75-100 år, måske lidt mindre, er et markant antal er vanskeligt at afgøre. Måske er det ikke mange set som et gennemsnit pr. år, eller i forhold til andre massevarer som korn, kvæg og fisk, men kirkebyggerierne foregik jo ikke kontinuerligt. Der har været fart på i nogle perioder og mere roligt i andre. Ét er sikkert – opførelsen af Ribe Domkirke eller selv en af landsbykirkerne af tuf, lod sig ikke afhænge af en tilfældig og ukontrolleret ankomst af skibe med tuf.

Appendix 1

Kirker i det nuværende Danmark, med tuf anvendt som byggemateriale. I tilfælde med flere materialer, betegner / en tidsmæssig forskel, mens - betyder, at materialerne blev anvendt samtidigt.

Lokalitet	Materiale-gruppe	Mængde tuf (m ²)	Mængde tuf (m ³)	Bemærkninger	Datering
Ål 8	Kvader/tuf	Min. 80	12,8-14,4	Hvis indervægge i skibet også tuf, da dobbelt mængde	Korets tagværk dateret 1191 (usikker datering)
Alslev 13	Kvader/tuf	Ca. 289	46,2-52,0	Evt. tre faser: 1: Granitkor+del af skib. 2: Den ene skibsmur 3: Den anden skibsmur	1200-årenes første del.
Årre 16	Kvader/tuf-tegl-kvader	Ca. 116	18,5-20,8	Tuf: opr. hele skibets nordvæg, incl. inder-side. Ellers vanskelig at bedømme.	
Arrild 44	Kvader/tuf-tegl-rå kampesten	Ca. 25	4,0-4,5	Tuf: Blandet i ukendt forhold med tegl (her regnet som 1:1), i skibets sydmur fra 2,5 m over sokkel	
Ballum 46	(Kvader)/tuf-tegl-rå sten	Ca. 761 (?)	121,7-137,0	Ét skifte kvader, ellers tuf (skibet stærkt blandet med tegl, her 1:1). Ingen opstalt i Dk.K. Ingen planche i Helms. Højde?: her apsis 4m; kor 5,5m; skib 6m)	
Billum 9	Tuf	Ca. 550	88,0-99,0		
Bramming 20	Kvader/tuf	Min. 160 ?	25,6-28,8	Stærkt ombygget, især hele sydsiden. Idag er næsten al tud erstattet med tegl, men Helms så en del på plads i 1887.	
Bredebro 49	Kvader-tuf	?	?	Stærkt ombygget. Nok opr. anseelig mængde tuf, bl.a. indermure, samt evt. kor, apsis og øvre del af ydre på skibets sydmur.	
Brons 41	Tuf/tegl	Ca. 520	83,2-93,6		
Brøndum 14	Kvader-tegl-tuf	Ca. 132	21,0-23,7	Tuf kun brugt som inderklædning i dele af apsis og kor, bl.a. i direkte blanding med tegl.	Apsis-tagværk dendrodateret til midten af 1240'erne.
Emmerlev 51	Kvader(/tuf-?)	?	?	I skibet »suppleret med lidt tuf«, samt ved to vinduer. Nedrevet kor og apsis (tuf i disse?).	
Fole 34	Kvader(-tuf?)	?	?		Jvt. senere oplysning til Helms, er en mur i korets indre af tuf, ligesom der ved tårnet er fundet tuf. Helms anser store dele af det indre for opr. at have været af tuf.
Føvling 26	Kvader(-tuf)	?	?		Lidt tuf evt. anvendt indvendigt i murene, jvf. sognepræst ved rep. i 1850'erne.
Gørding 21	Kvader/tuf	Ca. 245	39,2-44,1		
Halk 55	Kvader(-tuf)	?	?		Jvf. Dk.K. ses et par tynde skifter tuf i korets nordvestlige hjørne.
Hemmet 1	Kvader/tegl(-tuf?)	?	?		Jvf. Helms vistnok en del tuf i skibets øvre mure.
Hjerpsted 50	Kvader(-tuf)/tegl	?	?		I korets nordmur (kvadre) tillige et par tufsten
Hjortlund 27	Tuf-tegl	Ca. 493	78,8-88,7		Den mindste tuf-kirke. 1. halvdel af 1200-årene.
Højer 52	Kvader/tegl-tuf	?	?		Nok kun mindre del: Korets nordmur er tegl-tuf, flere vindue- og arkadestik skiftevis tegl/tuf. Muligt at større del af det opr. kor har været tuf, så kirken egentlig er tuf/kvader-tegl ?
Hostrup (N) 12	Tuf/kvader	Ca. 359	57,4-64,6		
Hostrup (S) 53	Tegl(-tuf?)	?	?		Indgår ved Helms med tuf som underordnet materiale, men beskrives ikke. I Dk.K. nævnes at anv. af tuf hverken kan af- eller bekræftes (jvf. note til Trap, Slesvig 1864, I).
Hunderup 23	Kvader/tuf-kvader	Ca. 142	22,7-25,2		Materialerne ikke klart beskrevet. Tuf med sikkerhed i korets og skibets nordmure, men hvad er øverst i korets sydmur og er det opr.? Hvad beklæder indermurene? (Her er tuf regnet som ydre og indre beklædning i partier af kor og skib (nordmur), samt øvre dele af triumfmuren.
Hviding 36	Tuf	Ca. 848	135,7-152,6		Byggestop efter afsluttet apsis og kor samt påbegyndt skib, ca. 300 kvm. Kor og skib dendrodateret til 1254-55.

Højrup 43	Tuf ??	Min. 355 nok snarere det dobbelte	56,8-63,9	Evt. opr næsten af tuf. Dog meget ombygget og dårligt publ. (ingen opstalt m.m.) Helms an- fører kirken som ren tufstenskirke.		Nr. Nebel 5	Kvader/tuf	Min. 60	9,6-10,8	Opr. kor nedbrudt/om- bygget. Sparsomme op- lysninger om materiale- anvendelse.	
Janderup 10	Kvader/tuf(-granit- tegl)	Ca. 165	26,3-29,7	Vestvæg også med tuf i øvre del?, gavltrekant i skibets vestende? Kun skibets yderside regnet som tuf.	Dendro ikke brugelig.	Nr. Vejrup 17	Kvader/tuf-tegl?	?	?	Helms har i 1866 set en affaldsbunke af tufsten, stammende fra en istand- sættelse af ydermurene. Måske opr. ret store dele tuf?	
Jernved 25	Tuf(-tegl)	Ca. 999	159,8-179,8	Tuf på nær vestgavlens inderside der er af tegl (også oprindeligt?)	Omkr. 1175 (Dk.K) - reelt nok noget senere færdig, jvf. tegl i vest- væg.	Outrup 7	Kvader/tuf	Ca. 343	54,8-61,7	Tvivl om indermurenes materiale i skibet. Her regnet som ydersiden: tuf.	
Kalvslund 28	Kvader/tuf(-tegl?)	Ca. 485	77,6-87,3	Nedbrudt apsis nok over- vejende af tuf, ligesom det øvrige af kirken. Tegl regnet for opr. øverst i skibets nordmur.	Skibet dendro- dateret til ca. 1225-50.	Randerup 47	Tuf/kvader	Ca. 150	24,0-27,0	Koret og triumfmur indtil rejsehøjde af tuf.	
Lintrup 29	Tuf-tegl	Ca. 614	98,2-110,5	I vestgavlen ses tuftykkel- sen, og 15 cm angives at være det almindelige. Tvivl om materialefor- deling, men tuf er hoved- materialet. Her er anvendt 75% som tuf-andel.		Rejsby 40	Kvader/tuf-tegl	Min. 190	30,4-34,2	Materialet dårligt oplyst. Dog tegl indvendigt, samt noget i ydermurene enten alene eller vekslede med tuf. Ingen opstalt, altså ingen sikker højde. Her regnet: kor 4,5m; skib 5m.	
Lønne (t) 4	Tuf-strandsten- tegl	Skønnet 20-40	3,2-7,2	Kun kor og kormur med indblanding af tuf. Nedrevet 1903.		Ribe (Vor frue) 31	Tuf/(kvader- sandsten(-tegl))	Min. 8572	1371,5-1543,0	Her er beregnet på den første fase af den færdige kirke, d.v.s. uden hvælv- slagning i korsarme og midtskib. Tuf indgår også i disse hvælv, der er pla- ceret i kirken snart efter dens færdiggørelse, d.v.s. i 2. fjerdedel af 1200- årene.	Påbegyndt før 1176, afsluttet ca. 1220-30. Apsis, tværskib, samt østligste del af skibet evt. under tag i 1171.
Lunde 6	Kvader-ornamental tuf	5	0,8-0,9			Ribe (Sct. Peder (t)) 33	Tuf ?	Max. 800	128,0-144,0	Antagelig ren tufkirke, jvf. Helms, der undersøgte den frilagte tomt i 1855- 56. Størrelsen ca. som Hviding og Roager (minus vesttårn), ca. 20x10 meter.	
Lydum 3	Tuf-tegl-rå kamp	438	70,0-78,8	Skifter af tegl i kor østmur og kor nordmur m.m. Dårlig oplyste indervægge (her generelt regnet som tuf).	Ca. 1200-50 jvf. Dk.K.	Ribe (Sct. Clemens (t)) 32	Tuf ?	Max. 760	121,6-136,8	Antagelig ren tufkirke, jvf. udgravning i 1911, der bl.a. omfattede næsten hele grundplanen.	
Mjolden 45	Kvader/tegl (eller tuf?)	(Ca. 274?)	(43,8-49,3?)	Tuf nævnes ikke i Dk.K. og Helms ser det ikke, s. 88. Rich. Haupt har set det i kirkens indre og for- moder at også ydersiden har været helt af tuf. Helms mener at ydersiden ovenfor kvadrene måske opr. har været tuf.		Ribe (Sct. Nicolaj (t)) 56	Tuf ?	?	?	En del tuf er fundet i forb. med udgravninger i området. Kirken har antagelig inde- holdt store mængder tuf.	
Nr. Farup 30	Kvader/tuf	Ca. 824	131,8-148,3	Nederste skifte i kor og skib af kvadre. Helms nævner ikke gavlenes mat., men antages at være tuf, bl.a. grundet udsmykningen af korets østgavl. Sekundær vestforlængel- se opført i tegl.		Roager 38	Tuf	Ca. 901	144,2-162,2	Lidt tegl i vestre ende. Sekundært?	
						Seem 37	Tuf/tegl	Ca. 427	68,3-76,8	Nok opr. langt overvej- ende af tuf, jvf. Helms (med henv.). Her regnet som apsis, kor og største- parten af skibet.	
						Skast (N) 15	Kvader-ornamental tuf	5	0,8-0,9	Opr. romansk kvaderstens- kirke, hvor man ved en	

					kvaderudvidelse har anvendt tuf ved flere vinduesåbninger samt en dør.	
Skast (S) 48	Tuf/tegl	Ca. 117	18,7-21,0			
Sneum 19	Kvader/tuf/(tuf-tegl)	Ca. 580	92,8-104,4	Opr. med apsis, nedbrudt i mia. Materiale ukendt.		
Sdr. Bork 2	Kvader/tuf	Ca. 251	40,1-45,0	Materialet ikke godt beskrevet, men mængden næppe mindre.		
Spandet 39	Tuf/kvader-tegl	Ca. 220	35,2-39,6	Her regnet hele apsis, kor og triumfmur. Ingen opstalt, altså manglende højde. Her apsis 3m; kor og triumfmur 4,5m.	Dendrodate-ring: Koret er tidligst fra 1176.	
St. Darum 22	Kvader/tuf	Ca. 463	74,1-83,3	Sydvæggens inderside i skibet af tuf jvf. foto. Helms skriver, at også korets indermure er af tuf.		
Tjæreborg 18	Kvader/tuf	Ca. 143	22,9-25,7		Afsluttet efter 1200-årenes midte.	
Varde (Sct. Nicolaj (†))	Kvader/tuf? Tuf?	?	?	Nu nedbrudt kirke. Fund af tuf i Varde å og ved arkæologisk undersøgelse af tomten godtgør, at væsentlige dele kan have været af tuf. (Vedersø 1985)		
Vester Vedsted 35	Tuf-tegl	Min. 583	93,3-104,9	Det antages her, at opr. apsis og kor var af tuf, mens skibet udvendigt er tuf op i 2 m højde, herover tegl. Indervægge i skibet helt af tuf, ligesom en del af gavlen mellem kor og skib (Helms).	Dendro: Kor ca. 1217 (ikke opr. tagværk, men en ombygning ?)	
Vilslev 24	Tuf	Ca. 972	155,5-175	Hele den opr. kirke af tuf. Flere faser ses i tuffen. Kant-stillede sten flere steder i skibet giver tykkelsen på tuffen: 16-18 cm. Apsis og kor bygget »noget før« skibet (tuf og arkitektur).		
Vodder 42	Tuf/kvader	Ca. 248	39,7-44,6	Kor, triumfmur plus lille del af østlige skib.		
Viborg Domkirke 54	Kvader..	?	?	Tuf anvendt følgende steder: galleriets tynde skjoldmur, kilestenene i vestligste, nordlige arkade, øvre del af tårnene ved koret og samme steds akslen hvorom vindeltrapperne snoede sig, samt		

lidt i gavlen over korbuen.
Jvf. Helms.

Ketting 55	?	?	?	Tuf anvendt i forb. med vinduerne.
Total mængde		Min. 24699	3951-4445	

Noter

- Roesdahl, E. 1995.
- Danmarks Kirker. 1933-Helms, J. 1869, 1894.
- Rohde, H. 1986.
- Krogh, K. 1964, s. 15. Herfra stammer antagelig en tilsvarende beskrivelse i Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 188.
- Schwiete, H.-E. og U. Ludwig 1961. Rohde, H. 1986, s. 329.
- Den anvendte sten havde ligget indendørs i 10 måneder i et tørt klima. Den havde et rumfang på 4,410 liter og vejede 6200 gram. Efterfølgende blev stenen nedsænket i vand i 10 minutter og vejede efter yderligere ca. 20 minutters afdrypning. Vægten var nu steget til 6770 gram.
- Møller, E. 1979, s. 94.
- Madsen, P.K. 1994, s. 43ff.
- Madsen, P.K. 1994, s. 60f, note 23.
- Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 2669.
- Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 161 og fig. 45a. Møller, E. 1979, s. 89.
- Haiduck, H. 1992, s. 53.
- Der ses her bort fra afhuggede dele af tufsten, der vel går omtrent lige op med arealerne af de små romanske vinduer, der ikke er fraregnet ved kvadratmeterberegningen. Generelt er oplysninger om murenes indre nærmest fraværende og en nærmere vurdering er derfor ikke mulig. Naturligvis kan disse forhold medføre ret store udsving i nøjagtigheden af beregningerne, afhængig af de tilgængelige oplysninger.
- Haiduck, H. 1992, s. 33. Helms, J. 1894, s. 76 sp.2. Rohde, H. 1986, s. 329 note 30.
- Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3212 og s. 3316. Helms, J. 1894, s. 131 og Tavle 15.
- Helms, J. 1894, s. 152.
- Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2035f.
- Helms, J. 1894, tavle 44.
- Danmarks Kirker, Tønder amt, s. 1168. Helms, J. 1894, s. 80.
- Oversættelse efter Helms, J. 1894, s. 25.
- Ribe Domkirk er først afsluttet omkring dette tidspunkt og f.eks. Hviding kirke er endnu ikke færdig opført. Bemærkningen har også indirekte ført til en tidligere datering af tufkirkerne, f. eks. Helms, J. 1894, s.26. For Kalvslund kirkes vedkommende leder det til, at K.H. Østergaard mener at kirken ikke kan være opført senere end 1200, Østergaard, K.H., s.428. Skibet er dog senere blevet dendrodateret til 1225-50, Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3351.
- Rohde, H. 1986, s. 321.
- Ellmers, D. 1984, s. 63.
- Crumlin-Pedersen, O. 1965, 1991. Ellmers, D. 1984. Heinsius, H. 1956. Ventegodt, O. 1982.
- Crumlin-Pedersen, O. 1991, s.76f.
- Heinsius, H. 1956, s.94f.
- Ventegodt, O. 1982, s.63f.
- Ventegodt, O. 1982, s. 64.
- Krogh, K. 1964, s. 19. Ventegodt, O. 1982, s. 72.
- Danmarks Kirker, Tønder amt, s. 1134. Til denne opfattelse slutter sig Krogh, K. 1964 og Madsen, P.K. 1991. De to tårne mod vest, samt det tilknyttede vestparti der blev dokumenteret ved Kroghs udgravning, har antagelig også været af tuf. Det beskrives at udgraverne fulgte fundamentssporene og tufstensmurrester. Om selve tårnene beskrives kun fundamentene som værende af små marksten. Da hverken den nøjagtige udformning, højden eller materialeanvendelsen kendes, er denne

vestlige del af kirken ikke medtaget i beregningerne.

31. Apsis 80, apsishvælv 15, korvægge 121, kortrekant 41, triumfmur 45, triumftrekant 54, beg. skibsvægge 54 kvadratmeter. Omregnet med 0,16 og 0,18 meter tykke sten svarer det til 64-72 kubikmeter. Vægtfylden sat til 1,8 (efter Rohde – gennemvåde sten?).
32. Korets øvre vægge 66, skibets nedre nordside frem til døren 34, øvre del af triumfmur og trekant 42 kvadratmeter. Samme omregningsmodel som i note 30.
33. Helms, J. 1894, s. 131. Danmarks Kirker, Ribe amt, s.3112, og note 28.
34. Med Hviding kirkes sene datering som udgangspunkt (hvis man fastholder samtidigheden mellem korets mure og tagværket) kan man ikke lade være med at overveje hvorvidt »moderniseringen« eller ombygningen af Vilslev kirkes apsis og kor nødvendigvis har været så omfattende at det krævede nyt tagværk? Måske er tagværket i virkeligheden det oprindelige, hvorved kirkens øst-del – i lighed med Hviding kirke – er færdigbygget langt inde i 1200-årene? I Danmarks Kirker er omtalen af »moderniseringen« eller ombygningen (begge ord bruges) omfattet af formuleringer der ikke afgør tidsforholdet mellem det oprindelige apsis og kor med det fornyede samt tagværket.

Litteratur

- Crumlin-Pedersen, O. 1965. Cog-Kogge-Kaag. Træk af en frisisk skibtypes historie. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1965, s. 82-144.
- Crumlin-Pedersen, O. 1991. Ship Types and Sizes AD 800-1400. I: Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200, s. 69-82.
- Danmarks Kirker, Ribe Amt (1979-): Alslev, Billum, Bramming, Brøndum, Føvling, Gørding, Henne Kirkeby, Hostrup, Hunderup, Janderup, Jernved, Lønne (gl.), Lunde, Lydum, Nr. Vejrup, Outrup, Ribe (Vor Frue, Sct. Peder, Sct. Clemens), Skast, Sneum, St. Darum, Tjæreborg, Varde (Sct. Nicolai), Vilslev, Ål og Årre. Tønder amt (1957): Arrild, Ballum, Bredebro, Brøns,

Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3111, note 23, s. 3120 og 3124.

35. 1. fase: apsis 90, hvælv 20, korvægge 121, triumfmur + gavlvæg 102, ca. 0,5 meter af skibets længvægge 17 kvadratmeter. 2. fase: skibets sydvæg indtil stop 175, skibets nordvæg indtil stop 160 kvadratmeter. 3. fase: Resterende dele af skibets længvægge 104, vestvæg + gavltrekant 153 kvadratmeter. Samme omregningsmodel som i note 30.
36. Helms, J. 1894, s. 144. Kristensen, H.K. 1965, s. 24f.
37. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 2663 og 2668. Jankuhn H. 1972, s. 150.
38. Haiduck, H. 1992, s. 33.
39. Helms, J. 1894, s. 26. Kristensen, H.K. 1974, s. 371. Møller, E. 1979, s. 94.
40. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 2669.
41. Matthiessen, H. 1927, s. 95.
42. Helms, J. 1984, s. 133. J. Helms tager dog fejl med hensyn til kvadersoklen. Faktisk er der kvadersokkel under hele skibet, jvf. Danmarks kirker, Ribe amt, s. 3312.
43. Nielsen, I. 1985, s. 60.
44. Madsen, P.K. 1994, s. 60f.
45. Ventegodt, O. 1982, s. 70.
46. Madsen, P.K. 1991, 1994a, 1994b, i trykken.

Emmerlev, Hjørpsted, Hostrup, Hviding, Højrup, Mjolden, Randerup, Rejsby, Roager, Spandet og Vodder. Haderslev amt: Fole, Halk og Lintrup.

- Danmarks Kirker, Sønderjylland, Kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2655-2670.
- Ellmers, D. 1984. Frühmittelalterliche Handels-schiffahrt in Nord- und Mitteleuropa. Offa-Bücher, Band 28. Neumünster.
- Haiduck, H. 1992. Kirchenarchäologie. Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems- und Wesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts. Ostfriesische Landschaft, Aurich, s. 31-66.

- Heinsius, P. 1956. Das Schiff der Hansischen Frühzeit. Weimar 1956, s. 82-103.
- Helms, J. 1869. Ribe Domkirke.
- Helms, J. 1894. Danske Tufstenskirker, bd. I og II.
- Hörberg, P.U. 1995. Nuts, bricks and pewter. Preliminary notes on the three new ship-finds in Scania, Sweden. I: Shipshape. Essays for Ole Crumlin-Pedersen, s. 123-126.
- Jankuhn, H. 1972. Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 5. erg. Auflage, Neumünster 1972, s. 150.
- Kristensen, H.K. 1965. Tufsten. Mark og Montre 1965, s. 24-25.
- Kristensen, H. K. 1974. Skibsfart Ribe – Varde – Blåvandshukområdet i gammel tid. Fra Ribe Amt 1974, s. 363-403
- Krogh, K. 1964. De faldt ned midt udi sommeren. Skalk 1964:3, s. 14-20.
- Kubach A. og Verbeek, H. E. 1976. Romanische Baukunst an Rhein und Maas, bd. I-III.
- Lüdtke, H. 1987. Die Keramik von Hollingstedt. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 25 (kun uddrag), s. 68-72.
- Madsen, P.K. 1991. Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. By, marsk og geest 2. Årsberetning 1989. Den antikvariske Samling i Ribe, s. 2-31.
- Madsen, P.K. 1994a. Byarkæologiens genstandsfund. Kilder til handels- og innovationshistorie, socialtopografiske ledetyper eller blot dagliglivets tilfældige affald? I: P. Ingesman og J.V. Jensen (red.) Danmark i Senmiddelalderen. Århus 1994, s. 259-281.
- Madsen, P.K. 1994b. Dendrokronologiske undersøgelser af Hviding kirkes tagværk. By, marsk og geest 6. Årsberetning 1993. Den antikvariske Samling i Ribe, s. 42-65.
- Madsen, P.K. Ribe – a medieval Hansa town? A

- survey of the long lines of the trade of Ribe and its Baltic connections. West Jutland and the World. Second international Conference, Lemvig 1995. (i trykken).
- Matthiessen, H. 1927. Middelalderlige byer. Beliggenhed og baggrund. København.
- Møller, E. 1979. Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe Domkirkens alder og betydning for jysk kirkebyggeri. I: Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg (red. Robert Egevang), København 1979, s. 83-98.
- Newig, J. 1980. Sylt im Spiegel historischer karten. Römisch-Germanische Forschungen 39, Mainz, s. 64-84.
- Nielsen, I. 1985. Middelalderbyen Ribe, s. 50-55.
- Rohde, H. 1986. Überlegungen zur mittelalterlichen Wasserstrasse Eider/Treene/Schlei. Offa band 43, s. 311-336.
- Roesdahl, E. 1995. Handel og middelalder-arkæologien – et debatoplæg. By, marsk og geest 7. Årsberetning 1994. Den antikvariske Samling i Ribe, s. 11-13.
- Schwiete, H.-E. og U. Ludwig 1961. Der Tuff. Seine Entstehung und Konstitution. Forschungsberichte des Landes Nordrhein-Westfalen. Nr. 948, Köln/Opladen. Westdeutscher Verlag 1961.
- Vedsø, M. 1985. Den arkæologiske undersøgelse af Sct. Nicolai Kirke i Varde. Fra Ribe Amt 1985, s. 293-329.
- Ventegodt, O. 1982. Skibe og søfart i danske farvande i det 12.-14. århundrede. Maritim Kontakt 3, s. 47-92.
- Østergaard, K.H. 1974. Nogle lagttagelser i Kalvs-lund Kirke under Restaureringen 1952-1953. Fra Ribe amt 1974, Bind XVIII-III, s. 404-428

Claus Fèveile, arkæolog, cand.mag.
Den antikvariske Samling
Overdammen 10-12
6760 Ribe

English abstracts

Archaeological investigation on Market Square no. 9 in Ribe

By Marie Foged Klemensen

In a smaller excavation (about 2x3 meters) near the cathedral (figure 1) a number of constructions and finds appeared during the excavation. Oldest were two childrens graves (fig. 2) with traces of coffins in the shape of iron nails, whereas the skeletons themselves had disappeared, probably because of the sandy and lime-deficient soil. The orientation of the graves differed from that of the present cathedral, analogously with the graves previously examined in the choir of the church. The graves are dated to the time before 1200, the time when the above-lying stratum was formed.

The old town-hall of Ribe – the building history of the house

By Hans H. Engqvist

About the year 1500 there stood two old semi-detached stone stalls in Stenbrogade. The Danish term »bod« implies that the building in question has been erected for the purpose of hiring it out. The stone stalls are mentioned first time in 1496 in connection with a change of owner. In 1528 the building was valued by the mayors and town council, which indicates that it had been rebuilt or improved shortly before. Probably its present look is due to the rebuilding about 1528 (fig. 1). The most essential exterior change was the building together of the two fronts into one front. Together with this moulded bricks were used in connection with doors, windows and cornices. The moulded bricks and their use has its best parallels in Lüneburg, but the supposition that a Lüneburg master builder should have appeared in Ribe would be exaggerating the resemblance.

The function of the area as a graveyard was changed about 1200, when a ditch between the plots (?) was made at right angles to Stenbrogade. After this the area had the state of a dunghill through the late Middle Ages (1250-1450) with very fine conditions of preservation (fig. 3-4): two writing-plates of wood with hollows for wax, a stylus, a little silver jewel, three combs, parts of rod-shaped cups, part of a turned plate etc.

The wax tablets are rare and are the first ever found in Ribe. The intact tablet measures 10,5 x 3,3 cm., and can be compared with a number of other finds from Scandinavia (fig 5).

The little excavation has thus given some answers, together with fine finds, but also raised some questions.

There is no certain knowledge about the arrangement of the stone stalls after 1528, but an attempt of reconstruction was made (fig. 4). A contemporary planning is found in Malmø in the stonebuilt double stall from 1534.

In connection with the purchase of the house by the city in 1709 for its use as town hall the southern door was walled up (fig. 4 and 5). Behind the northern door was an entrance hall, and to the north of the latter there probably was a jail. At the same time a big hall was fitted up on the ground floor of the southern stall for the municipal corporation (two burgomasters and eight city councillors).

The building was restored 1892-94 by the architect H. C. Amberg. On the back of the building was added a stair turret, together with a new wing. On the front the southern door was reopened and half-brick window posts were put in all embrasures, two in the big windows in the ground floor, one in the others. Real traces of these middle posts were only found in some part of the upper floor. In connection with the restauration it was also cleared up that the stalls had originally had cellars.

The old town hall of Ribe The owners and inhabitants of the house 1496-1709 before it became town hall.

By Ole Degn

The building has functioned as town hall since 1709 but is mentioned first time in 1496 in connection with a deal. For more than 200 years the house which originally consisted of two semi-detached houses, functioned as living-quarters for private citizens. Even after they were built together with a common front in 1528 the two houses were often owned by two or more per-

sons whereas they were never inhabited by one owner as one house.

The owners of the house and not least its inhabitants – many were tenants – are described with presentation of their geographical, professional and social background. Several times the houses were owned by prominent citizens: two canons, an esquire, an alderman etc. Among the latter was Prince Christian (later Christian the 4th) and a medicus for Ribe. His son, Anders Bording (1619-77) became well-known, because he with royal subsidy edited a newspaper in verse »The Danish Mercury«.

At last we are told about the valuation of the house in proportion to the big merchant's houses, and its placing in the earlier densely inhabited Stenbrogade.

The tuff churches in southwest Jutland -from an commercial-historical point of view

By Claus Feveile

The purpose of the article is to estimate the quantity of imported tuff which came from the region of Andernach to the south of Cologne (fig. 1).

The intension is to clarify whether the tuff was imported to southwest Jutland as an occasional ballast or the import was so extensive that a concious rational import was the background.

In the investigation are treated all the 57 churches in present Denmark (fig. 2 and appendix 1), the churches in South Sleswig have been treated earlier by Rohde.

The single churches have been measured (from drawings and plans) in order to be able to state the quantity of tuff in every church (fig. 6). Unless anything else is known with certainty the calculations are based on the assumption that

the churches have a double wall, that the stones are between 16 and 18 cm thick and the specific gravity of tuff is 1,8.

The result is that in a parish church built exclusively of tuff there was used between 100 and 150 cubic meters of tuff, corresponding to 180-288 tons, and that at least 4000 cubic meters of tuff have been imported to southwest Jutland.

In the vast majority of cases the vessels which transported the tuff have not been able to carry more than 15-20 tons, yet there also existed ships which could carry considerably more. In proportion to a single parish church towards 9-15 fully loaded ships were needed to transport the necessary quantity of tuff.

The conclusion is that the theory of transporting so great a quantity exclusively as ballast on occasion can not be accepted. In the present writer's opinion it has been a case of distinctive and deliberate import in the period about 1175 to 1250, which did not only include the tuff, but also the use of form and the architecture that was characteristic for the tuff in its place of origin.

Årets tal 1995

Den antikvariske Samling er stiftet 1855 og er statsanerkendt lokalmuseum for Ribe kommune samt for sognene Darum og Hunderup i Bramming kommune. Samlingens udstillinger befinder sig i Quedens' Gaard, Overdammen 10, i Ribes Vikinger, Odins Plads og i Ribe Raadhus, von Støckens Plads.

Kontoret er i Ribes gamle Toldbod, Overdammen 12, tlf. 75 42 00 55, fax. 75 42 08 55.

Den antikvariske Samling er en selvejende institution. Leder: Stig Jensen, mag.art. Formand for bestyrelsen indtil 1.4.95 var regnskabschef Chr. Almhede, hvor han p.g.a. sygdom ønskede at trække sig fra posten. Den 6.4.95 blev landsretssagfører Torben Bisgaard valgt som ny formand.

Personale

Samlingens faste personale pr. 31.12.1995: Antikvar Stig Jensen, inspektør Jakob Kieffer-Olsen, registrator Aage Andersen, regnskabsfører Erna Vedel, assistent Susanne Christensen, tekniker Børge H. Nielsen, assistent Ole Kjærsgaard samt kustoderne: Ruth Jensen, Lise Frederiksen og Inger Jensen.

Andre ansatte i 1995 på Samlingen: Per Kristian Madsen, Brita Bertelsen, Elly Højberg, Ragna Klindt og Grethe Møller Kristensen.

Fast personale på Ribes Vikinger: Inspektør Lene Lund Feveile, butiksleder er Bodil Forsberg assisteret af kustoderne Karla Porsgaard, Agnethe Revsbech og Grethe Nielsen, caféleder er Lotte Petersen Madsen assisteret af Hanne Schiller. Rengøring og pedelfunktion varetages af Lena Nielsen.

Andre ansatte i 1995 på Ribes Vikinger: Kristine Galtung, Jonna Schønemann, Mikkel Brander, Jeanette Nielsen, Mette Vad, Trine Wittorff, Susi Lauridsen, Henriette la Cour, Debbie Klockmann, Gertrud Termansen, Christina Forsberg, Jakob Schiller, Charlotte Rasmussen, Birgitte Pallesen, Pia Gammelgaard, Pauline Olsen, Richard Kværnø, Jan Ryttergaard, Ane Kaps, Svend Stræde og Klaus Lund.

Til opbygning af Ribes Vikinger har følgende været ansat: Helle Juel Andersson, Bjørn Laursen, Søren Gottfred Petersen, Fleming Bau, Kurt Nørby Hansen, Lars Vig Jensen, Asger Thorulf, Bodil Jakobsen, Klaus Eriksen, Thomas Neessen, Lars Thomsen, Kedde Laugesen, Morten Bau, Mytte Fentz, Steffen Z. Nielsen, Silke Eisenschmidt, Joan Davidson, John Nørlem, Karl Antz og Søren Moses.

Følgende arkæologer og studerende har deltaget i Samlingens udgravninger: Claus Feveile, Marie Klemmensen, Hans Mikkelsen, Lene Møllerup og Marianne Krogh. Desuden har en gruppe af amatørarkæologer på 20 personer deltaget i større eller mindre omfang i Samlingens udgravninger.

Tillige har civil værnepligtige Martin Schmidt, Christian Lykov og Ronni Petersen deltaget i forefaldende arbejde.

Økonomi

Den antikvariske Samling & Ribes Vikinger, drift	5.449.658 kr.
Opbygning af nyt museum »Ribes Vikinger«	4.492.035 kr.
Vikingerne spor i Danmark	2.595.000 kr.
Ialt	12.536.693 kr.

Særudstillinger i Vognporten (stilles gratis til rådighed for ikke-forretningsmæssige udstillinger og arrangementer):

06.05-14.05 Ribe Kommune
23.11-25.11 Venskabsbyforeningen
29.11-03.12 Red Barnet
14.12-17.12 Venskabsbyforeningen

Besøgsstatistik: Museets udstillinger blev besøgt af 75.876 gæster, fordelt på 53.093 betalende og 22.783 ikke-betalende.

Den antikvariske Samlings publikationer

Stig Jensen: Ribes Vikinger. 72 sider rigt illustreret bog om Ribes opståen og udvikling fra ca. 700 til ca. 1100. 1991. Ribe zur Wikingerzeit The Vikings of Ribe Les Vikings de Ribe	139,00
Stig Jensen og Per Kristian Madsen: Med Hugo Matthiessen gennem Ribe september 1917 Forlaget Bygd. 1983.....	89,00
Steffen M. Søndergård, Per Kristian Madsen, H. H. Engqvist og Ole Degn: Grønnegade 12 i Ribe. Et gavilhus fra 1500-årene og dets historie. 1986.....	50,00
Ingrid Nielsen: Ribe bys jordebog. Sydvestjysk universitetsforlag 1979	30,00
Torben Hestehave og Søren Mulvad: Glimt fra det gamle Ribe. Gamle postkort fortæller om Danmarks ældste by. 1994	90,00
Mark og montre, årg. 1965-1969	udsolgt
- 1970-1983.....	stk. 10,00
- 1984-1986/87	udsolgt
- 1988-1992	stk. 50,00
By, marsk og geest 1. Årsberetning 1988. Den antikvariske Samling i Ribe 1990	udsolgt
By, marsk og geest 2. Årsberetning 1989. Den antikvariske Samling i Ribe 1991. Per Kristian Madsen: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade	60,00
By, marsk og geest 3. Årsberetning 1990. Den antikvariske Samling i Ribe 1991. Ole Degn: Porsborg hin røde... – Ejendommen Porsborg i Ribe, dens ejere og beboere og baggrund i de sociale forhold 1590-1990. Stig Jensen: Metalfund fra vikingetidsgårdene ved Gl. Hviding og Vilslev. Mogens Juhl: Ribe katedralskoles gamle sportsplads. Else Kolstrup: Mikroskopiske levn fra Ansgars Ribe. 800- og 900-tallets plantevækst belyst ved pollenanalyser	60,00
By, marsk og geest 4. Årsberetning 1991. Den antikvariske Samling i Ribe 1992. Egon Wamers: Ribes Gral. Torben Melander: Ribesten fra Rhinen af? Hans Skov: De arkæologiske undersøgelser af Sortebrødregade i Ribe i 1991. Hans Henrik Engqvist: Laurids Tøgersens gård på hjørnet af Torvet og Overdammen i Ribe. Claus Feveile: Et sjældent ravhus	60,00
By, marsk og geest 5. Årsberetning 1992. Den antikvariske Samling i Ribe 1993. Lise Gjedssø Bertelsen: En dyrefibel i Urnesstil fra Seem. Bjarne Lønborg: Om fremstillingen af fiblen fra Seem. Hans Skov: Arkæologiens vej gennem Bispegade i Ribe. Bent Aaby: Pollenanalyser af de ældste kulturlag i Ribe. Stig Jensen og Claus Feveile: Sceattasfundene fra Ribe – nogle arkæologiske kendsgerninger. Peter Vang: Valkyrier i Ribe	70,00

By, marsk og geest 6. Årsberetning 1993. Den antikvariske Samling i Ribe 1994. Ole Degn: Et middelalderhus i Ribe. Per Kristian Madsen: Bygningsarkæologisk undersøgelse af Sønderportsgade 21A i Ribe. Per Kristian Madsen: Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding kirkes tagværk ..	70,00
By, marsk og geest 7. Årsberetning 1994. Den antikvariske Samling i Ribe 1995. Per Kristian Madsen: Ribes lange middelalder – om Den antikvariske Samlings nye udstilling Else Roesdahl: Handel og middelalderarkæologien – et debatoplæg Per Kristian Madsen: Pavelige blysegl – en rekvirit i senmiddelalderens fromhedsliv? Hans Skov: Dæmning, møllestrøm og byport – en arkæologisk undersøgelse af Nederdammen og Nørreport i Ribe Steffen M. Søndergaard: Bygningsarkæologisk undersøgelse af 1500-tals bindingsværkshuset i Fiskergade i Ribe Søren Mulvad: Lustrup Birketing Claus Feveile: Gråbrødregade i Ribe – arkæologiske resultater 1995.....	70,00
By, marsk og geest 8. Årsberetning 1995. Den antikvariske Samling i Ribe 1996. Hans H. Engqvist: Ribe gamle Rådhus – husets bygningshistorie Ole Degn: Ribe gamle Rådhus – husets ejere og beboere 1496-1709 for det blev rådhus Marie Foged Klemensen: Arkæologiske undersøgelser på Torvet 9 i Ribe Alan Vince: English Pottery Imports in Medieval Denmark Claus Feveile: Tufstenskirkerne i Sydvestjylland – set i handelshistorisk, arkæologisk belysning.....	70,00
Abonnementspris	60,00
By, marsk og geest 2, 3, 4, 5, 6, 7 og 8 samlet	250,00

Alle priser er incl. moms og excl. forsendelse. Bestilling og abonnement hos:

Den antikvariske Samling i Ribe

Overdammen 10-12
DK-6760 Ribe
Tlf.: (+45) 75 42 00 55
Fax. 75 42 08 55